АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ

тәдриси

31.3

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ

БАКЫ - 1981

3

Низами гојмамыш дејилмәмиш сөз,
Бир инчи јохдур ки, о ачмасын көз.
Чохдан бир арзуја дүшмүшдүр көнүл
Ки, онун көздијин бағдан дәрим күл...
Ушаг тәк әбчәлдә илк адым атдым,
Устадын меһрилә чамә јаратдым
Ки, ағыл саһиби сөјләсин әһсән,
Бөјүк Низаминин шакирдисән сән.

ӘМИР ХОСРОВ ДӘҺЛӘВИ.

«Низами өз заманәсинин ән габагчыл адамларындан бири олмушдур, о, кәләчәјә бахыр вә бә'зән бир чох әсрләр ирәлини көрүрдү... О, бөјүк бир инсан иди, сөзүн кениш мә'насында бөјүк һуманист вә әсл халг шаири иди. Низами өз даһијанә әсәрләринин бу инсани хүсусијјәти илә дә узун әсрләр боју бәшәријјәтин һөрмәтини газанмышдыр».

Ј. Е. БЕРТЕЛС.

«Низаминин тәкчә өз халгынын әдәбијјатына вә ичтимаи фикринә дејил, һабелә бүтүн бәшәријјәтин бәдии әдәбијјатына вә ичтимаи фикринә һәдијјәси бөјүкдүр. Һәлә орта әсрләрдә Низаминин јарадычылығы һәм Азәрбајчанда, һәм дә онун сәрһәдләриндән хејли узагларда әдәбијјатын инкишафына мүтәрәгги тә'сир көстәрмишдир. Бүтүн дөврләрин көркәмли мүтәфәккирләри онун јарадычылыг дүһасыны јүксәк гијмәтләндирмиш, Низаминин беш поемасыны поезијанын мө'чүзәси, беш инчиси адландырмышлар»

Л. КЛИМОВИЧ.

«Низами өз јашадығы тарихи шәраит дахилиндә әсринин габагчыл идејаларыны јени бир јүксәклијә галдырмышдыр... Һуманизм вә ичтимаи әдаләт идејасы Низаминин јарадычылығында апарычы идеја олмушдур... Низами — мүсәлман Шәргиндәки шаирләрдән биринчисидир ки, халгларын вә гәбиләләрин бирлијә мәсәләсини хүсуси бир гүввәтлә мејдана атмышдыр».

И. С. БРАКИНСКИ.

«...Тәркибләрин, чүмләләрин јығчамлыг вә тә'сириндә, гафијәләрин бакирлик вә мөһкәмлијиндә, ифадәләрин дәбдәбәли чыхмасында Низаминин көстәрдијә гүдрәтдән Фирдовсидә әсәр белә јохдур вә бу чәһәтдән о, Низамијә тај ола билмәз».

ШИБЛИ НЕ'МАНИ.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ вә ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәчмуә)

«Азәрбајчан мәктәби» журналына əлавә

1954-чү илдән чыхыр.

ИЈУЛ—СЕНТЈАБР

1981

№ 3 (111)

МҮНДӘРИЧАТ

Методика вә тәчрүбә

Б. Әһмәдов—Хүсусиләшмәләр вә онларын тәдриси һаггында . . . 3

Н. Әһмәдов—Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдриси илә әлагәдар ифадәли оху үзәриндә иш 8

И. Әһмәдов—«Биз—Совет халгыјыг!» мөвзусунда инша јазылын апарылмасы тәчрүбәсиндән 16

Ш. Һүсејнов—Омонимлијин өјрәдилмәсиндә дидактик имканлардан истифадә 21

П. Әләкбәрова—Јарадычы јазыларын апарылмасы тәчрүбәсиндән 29

А. Әһмәдова—Әдәбијјат дәрсләриндә тәдрис филмләриндән нечә истифадә едирәм 36

Р. Әсәдов—Әдәбијјат тә'лими просесиндә електроакустиканын јаратдығы јени дидактик имканлар 40

Дидактик материаллар

Јохлама имла үчүн мәтнләр 49

Нәзәри гејдләр

Ә. Абдуллајев—Ријәлик һалын синтактик вәзифәси һаггында . . . 54

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 3, 1981-чи ил.

Scanned with ACE Scanner

Т. Дадашова — Ч. Чаббарлы характерләр устасыдыр . . . 59
Ф. Хәлилов — Мирзә Әли Мө'чуз 66

Иш јолдашларымыз

Мүәллим өмрүндән сәтирләр 73

Консултасија

Әдәбијатдан програм материалларынын планлашдырылмасы 78

Хроника

XXI Республика педагожи мүһазирәләри 93

Редаксија һеј'әти: **Ә. Әфәндизадә** (редактор), **А. Бабајев** (редактор муавини), **Ч. Әһмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. А. Микајылов.**

Техники редактор вә коррактор **Зөһрә Рзајева.**

Јығылмаға верилмиш 1/VI-1981-чи ил. Чапа имзаланмыш 25/II-1982-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84^1/_{16}$=3,0 кағыз вәрәги, 6,0 физики чап вәрәги, 6,2 мүәллиф вәрәги.
ФГ 11664. Сифариш 3873. Тираж 13615.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

ХҮСУСИЛӘШМӘЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Бәшир ӘҺМӘДОВ
педагожи елмләр доктору, профессор

МҮАСИР дилчиликдә «чүмлә» анлајышы ики мүһүм истигамәтдә, ики аспектдә тәдгиг олунур. Бунлардан бири **конструктив** (вә ја номинатив, денотатив), дикәри исә **коммуникатив** аспект адланыр.

Конструктив аспектә ашағыдакы мәсәләләр дахилдир: чүмләнин тәркиби, чүмләни тәшкил едән үзвләр арасындакы семантик вә синтактик әлагәләр, чүмләнин структуру, чүмләдә ифадә олунан модаллыг чаларлыглары вә с. Коммуникатив аспект исә чүмләнин ифадә мәгсәдинә (вә, демәли, һәм дә интонасијаја) көрә новләрини, чүмләнин актуал үзвләнмәсини вә чүмлә үзвләринин хүсусиләшмәсини өјрәнмәклә мәшғул олур. Бурадан белә бир нәтичә чыхара биләрик ки, «хүсусиләшмә» мәфһуму чүмләнин коммуникатив функсијасы илә бағлыдыр, фикрин даһа дәгиг, даһа ајдын ифадәсинә хидмәт едир.

Дилчилик әдәбијјатында хүсусиләшмәнин маһијјәти мүхтәлиф алимләр тәрәфиндән мүхтәлиф шәкилдә изаһ олунур. Бу бахымдан мүтәхәссисләри ики мүһүм група бөлә биләрик: биринчи груп мүтәхәссисләр белә һесаб едирләр ки, **хүсусиләшмә — мә'на ролуну нәзәрә чатдырмаг үчүн мүәјјән үзвүн интонасија вә фасилә илә башга үзвләрдән ајрылмасы**, хүсуси диггәт мәркәзинә чеврилмәсидир. Орта мәктәб дәрсликләриндә дә мәсәлә мәһз бу шәкилдә гојулмушдур. Икинчи груп алимләр исә хүсусиләшмәни даһа чох синтактик бахымдан шәрһ едир вә көстәрирләр ки, һәмин анлајыш бу вә ја дикәр чүмлә үзвүнүн башга үзвләрлә әлагәси бахымындан шәрһ едилмәлидир. Онларын мүлаһизәләринә көрә, чүмләнин хүсусиләшмиш үзвләри илә һәмин үзвләрин аид олдуғу сөзләр

Scanned with ACE Scanner

арасында синтактик әлагә чох зәиф олур (һәттә јох дәрәчәсиндә олур), бунун да нәтичәсиндә хүсусиләшмиш үзв јарымчыг хәбәр јериндә чыхыш едә билир, јарымпредикативлик әламәти кәсб едир. Бу бахымдан хүсусиләшмиш үзв, хүсусиләшмәмиш үзвлә мүгајисәдә, нисби мүстәгиллик газаныр, «мухтаријјәт» әлдә етмиш олур.

Биринчи консепсијада дуран алимләр белә һесаб едирләр ки, чүмләнин бүтүн үзвләри, јә'ни һәм баш, һәм дә икинчи дәрәчәли үзвләри хүсусиләшә билир. Мәсәлән, онларын фикринчә, мүбтәда **хүсусән, хүсусилә, о чүмләдән, һәтта, һәм дә** кими бир сыра сөзләрин көмәји илә хүсусиләшир. 1971-чи илдә нәшр олунмуш «Грамматика азербајджанского јазыка» китабынын 322-чи сәһифәсиндә һәмин фикри әсасландырмаг үчүн белә чүмләләр верилмишдир: — Кениш күтләләрин маариф вә мәдәнијјәт мәсәләси, **хүсусән кәнчликлә әлагәдар олан јени нәслин тәрбијәси** бизим күндәлик ишимиздә өз әксини тапмалыдыр. Онун бу һалыны гонаглар, **хүсусилә Мина ханым** бөјүк бир мүждә кими гаршылады. Ән јахын адамлар, **о чүмләдән Лејла** Солмазы тәбрик етди. Нәинки һәсән кими гочалар, **һәтта Аббас кими чаванлар да** сајыглыгыны итирмишдир. Она елә кәлирди ки, чинајәт, **һәм дә душүнүлмүш чинајәт** шахәли бир ағачдыр. Верилмиш чүмләләрдә гара һәрфләрлә көстәрилән мүбтәдалар она көрә хүсусиләшмә һесаб олунур ки, мә'на ролуну нәзәрә чатдырмаға хидмәт едир, хүсуси интонасија илә ајрылыр, хүсуси вурғу алтына дүшүр вә хүсуси коммуникатив чәки кәсб едир. Ејни гајда илә, «Сизи марагландыран Бакыдыр, **хүсусән нефт мә'дәнләридир»** чүмләсиндәки «хүсусән нефт мә'дәнләридир» хәбәри дә хүсусиләшмиш хәбәр јериндә чыхыш едир.

Икинчи консепсијанын тәрәфдарлары бу мүлаһизә илә разылашмыр вә белә һесаб едирләр ки, чүмләнин баш үзвләри хүсусиләшә билмир, хүсусиләшмә јалныз икинчи дәрәчәли үзвләрлә баглыдыр. Баш үзвләр, мә'лум олдуғу кими, чүмләнин грамматик әсасыны тәшкил едир, икинчи дәрәчәли үзвләрин изаһына хидмәт көстәрмир, әксинә, өзләри икинчи дәрәчәли үзвләр тәрәфиндән изаһ олунур; изаһедичи функсија дашымајан үзв исә аид олдуғу үзвлә синтактик әлагәсини зәифләдә билмәз, аид олдуғу сөздән мәсафәчә узаглашмаз, јарымчыг хәбәрә чеврилмәз вә с. Икинчи дәрәчәли үзвүн хүсусиләшмәси о демәкдир ки, баш үзв өзүнүн һәмин икинчи дәрәчәли үзв тәрәфиндән изаһ олунмасына чидди еһтијач һисс етмир, һәмин икинчи дәрәчәли үзв олмадан да кечинә билир. Нәтичәдә хүсусиләшмиш үзв чүмләдә факултатив мөвге тутур вә баш үздән асылы олмаг хүсусијјәтини мүәјјән гәдәр итирмиш олур. Мәсәлән: «Рејһан ханым, **анасынын е'тиразына бахмајараг,** Рүхсарә ханыма көмәк едирди». «Јанымда, **гоча анамдан башга,** һеч кәс јох иди». «Биз, **институтун габагчыл тәләбәләри,** иншаат дәстәсинә јола дүшдүк» чүмләләрини нәзәрдән кечирәк. Сонунчу мисалда «институтун габагчыл тәләбәләри» бирләшмәси «биз» сөзүндән сонра кәлмишдир вә ону изаһ едир, дәгигләшдирир. Демәли, һәмин бирләшмә әлавәдир, лакин о, ади әлавәләрдән фәргләнир, хүсуси тип әлавәдир. Көстәрилән бирләшмәнин хүсуси тип әлавә олмасынын сәбәби одур ки, һәмин әлавә, ади әлавәләрдән фәргли олараг, **хәбәрлә узлашмыр.** Әкәр чүмләни «Онлар, **институтун габагчыл тәләбәләри,** иншаат дәстәсинә јола дүшдүләр» шәклиндә гурсаг, әлавәнин хүсусиләшмәсинин шаһиди олмарыг. Һалбуки **мә'на ролуну нәзәрә чатдырмаг вә хүсуси интонасија илә ајрылмаг бахымындан** икинчи мисалдакы әлавә биринчидәкиндән һеч нә илә фәргләнмир. Буну һәгигәт кими гәбул едириксә, һеч бир шүбһәјә јол вермәдән дејә биләрик ки, хүсусиләшмәнин мәғзи тәкчә мә'на ролунда јох, һәм дә синтактик әлагәдә ахтарылмалыдыр. Јухарыда мүбтәданын хүсусиләшмәсинә аид верилмиш мисаллар бу бахымдан нараһатлыг төрәдир: хүсусиләшмиш мүбтәдаларын һамысы хәбәрлә ејни синтактик бағлылыға маликдир, даһа дәгиг десәк, хәбәр ади (хүсусиләшмәјән) мүбтәда илә нечә узлашырса, мүәллифләрин хүсусиләшмиш һесаб етдикләри мүбтәдаларла да ејни гајдада узлашыр.

Хүсусиләшмиш тамамлыг олан «гоча анамдан башга» сөзләри илә хәбәр арасындакы синтактик әлагәјә нәзәр салаг. «Јох иди» хәбәри илә «гоча анамдан башга» хүсусиләшмиш тамамлығы арасында үч мөвчуд синтактик әлагәдән һансы вардыр? Һәмин үзвләр узлашма, јанашма, ја идарә әлагәси илә бағланмышдыр? Хәбәрлә хүсусиләшмиш тамамлыг арасында табелилик әлагәсинин бу үч типинин һеч бири мүшаһидә едилмир, Демәли, бурада синтактик әлагә, **тәхминән, јох** дәрәчәсиндәдир. Демәли, хүсусиләшмиш тамамлыг хүсуси тип тамамлыгдыр, о, хәбәрлә әлагәсини итирмиш вә јарымпредикативлик әламәти кәсб етмишдир. Елә буна көрә дә ону хәбәрлә әвәз етмәк мүмкүндүр (Јанымда бирчә гоча анам вар иди, ајры һеч кәс јох иди). Ејни сөзләри «анасынын е'ти-

рамына бахмајараг» хүсусиләшмиш зәрфлији һаггында да сөјләјә биләрик.

Белә һесаб едирик ки, һәр ики консепсијанын мүсбәт вә мәнфи чәһәтләри вардыр. Биринчи консепсијанын мүсбәт чәһәти ондан ибарәтдир ки, онун тәрәфдарлары мә'наны әсас тутурлар, лакин форманы унутдугларындан сәһвә јол верирләр. Икинчи консепсијанын тәрәфдарларынын мүсбәт чәһәти ондан ибарәтдир ки, онлар форманы рәһбәр тутурлар, анчаг мә'наны нәзәрә алмамаг онларын гүсуру һесаб едилмәлидир. Мә'лум мәсәләдир ки, мә'на илә форма диалектик вәһдәтдәдир вә онлары тәчрид етмәк һөкмән сәһв нәтичәјә кәтириб чыхарыр. Демәли, јени бир консепсија ирәли сүрүлмәлидир. Һәмин консепсија бахымындан хүсусиләшмәләрин башлыча әламәтләри ашағыдакылардан ибарәтдир: 1) хүсусиләшмиш үзв чүмләнин коммуникатив бахымдан нисби мүстәгиллијә малик олмасы мәһз онун ифадә етдији мә'на илә бағлыдыр, јазыда исә дурғу ишарәләри илә изаһ етмәли олдуғу үздән ајрылыр; 2) хүсусиләшмиш үзв коммуникатив бахымдан нисби мүстәгиллик кәсб етдијиндән баш үзвлә әлагәсини хејли зәифләдир (һәтта итирир) вә ондан мәсафәчә узаға дүшүр; 3) хүсусиләшмиш үзв јарымпредикативлик әламәтинә малик олдуғундан аид олдуғу үзвлә мүгајисәдә әлавә мә'лумат ифадә едир. Хүсусиләшмиш үзвүн коммуникатив мүстәгиллијә малик олмасы мәһз онун ифадә етдији мә'на илә бағлыдыр, синтактик әлагәнин чох зәиф олмасы (вә ја һеч олмамасы) исә коммуникатив мүстәгиллијин грамматик ифадә васитәси јериндә чыхыш едир. Буну гәбул етсәк, демәлијик ки, хүсусиләшмиш үзвләрә семантик-грамматик принсип нөгтеји-нәзәриндән јанашмаг лазымдыр. Јухарыда вердијимиз ики консепсијадан биринчиси семантиканы, икинчиси исә грамматиканы әсас көтүрмәклә мүәјјән сәһвә јол верир. Үчүнчү консепсија исә ајрылыгда семантик, ајрылыгда грамматик принсипи дејил, мәһз **семантик-грамматик принсипи** өн плана чәкир.

Семантик-грамматик принсипдән чыхыш едәрәк хүсусиләшмәјә ашағыдакы тә'рифи верә биләрик: **мә'на ролуну нәзәрә чатдырмаг үчүн өзүнә мәхсус интонасија** (о чүмләдән дә фасилә, вурғу вә с.) **илә изаһ етмәли олдуғу үздән ајрылан, синтактик әлагә бахымындан ади** (хүсусиләшмәјән) **үзвләрдән фәргләнән икинчи дәрәчәли чүмлә үзвүнә хүсусиләшмә дејилир.**

Орта мәктәб дәрслијиндә һәмчинс үзвләрин хүсусиләшмәсиндән дә сөһбәт кедир, лакин верилмиш мисалларда синтактик әлагәләр көз өнүндә олдуғундан онлары хүсусиләшмә һесаб етмәк чох чәтиндир. Мәсәлән, дәрсликдә белә фактлар верилмишдир: мејвәләр, **хүсусән үзүм** инсан үчүн чох фајдалыдыр. Ичласда чыхыш едәнләри, **хүсусән Мүрсәли чох** алгышладылар вә с. Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын 1959-чу илдә нәшр етдији «синтаксис»дә көстәрилир ки, хәбәрлә синтактик әлагәјә кирән үзв хүсусиләшмир (бах: сәһ. 226). Демәли, елми әдәбијјатда бу мәсәләјә мүсбәт мә'нада тохунулмушдур, лакин мәсәлә әтрафлы шәрһ едилмәмиш вә орта мәктәб дәрсликләринин мүәллифләри лазыми нәтичә чыхармамышлар.

Бәс дәрсликдәки мисалларда хүсусиләшмә ады илә верилән сөзләри нечә изаһ етмәлијик? Онлары хүсусиләшмә ады илә вермәјин көкү һарада ахтарылмалыдыр?

Зәнн едирик ки, бунун сәбәби **хүсусән, хүсусилә, һәтта** типли бағлајычыларын табелилик бағлајычылары һесаб едилмәси илә бағлыдыр. Әслиндә исә һәмин бағлајычылары табесизлик бағлајычылары сырасында вермәк лазым кәлир. «Шушада, Ағдамда, һәтта бағбанлар да «Молла Нәсрәддин» журналыны охујурлар» чүмләсиндә «һәтта» сөзүнү табелилик бағлајычысы кими гәбул етмәк гејри-мүмкүндүр (бу мәсәләјә проф. М. Һүсејнзадәнин әсәрләриндә дә тохунулмушдур). Мә'лумдур ки, һәмчинс үзвләр арасында бирләшдирмә-иштирак, гаршылашдырма-зиддијјәт, бөлүшдүрмә, ајдынлашдырма кими әлагәләр олур. **Хүсусән, хүсусилә** типли бағлајычылар мәһз табесизлик бағлајычылары олуб, ајдынлашдырма мә'насыны ифадә едир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә хүсусиләшмәләрин бу нөвләри вардыр: а) тамамлығын хүсусиләшмәси (башга, саваjы, әлавә, јанашы, әвәзинә, бәрабәр, бирликдә кими бир сыра сөзләрин көмәји илә дүзәлир), зәрфлијин хүсусиләшмәси (фе'ли бағлама тәркибләри илә ифадә олунан зәрфликләрин хүсусиләшмәси даһа чох јајылмышдыр, бундан башга, **һалда, кими** сөзләри дә зәрфликләрин хүсусиләшмәсиндә мүһүм рола маликдир), әлавәнин хүсусиләшмәси (биринчи вә икинчи шәхс әвәзликләри илә ифадә олунмуш үзвүн әлавәләри хүсусиләшир).

Хүсусиләшмиш үзвләрин тәдрисини ади (хүсусиләшмәмиш) үзвләрлә мүгајисәли шәкилдә тәшкил етдикдә чох јах-

Scanned with ACE Scanner

ны нәтичә алыныр. Бу чәһәтдән ашағыдакы мисаллара нәзәр салаг.

Тәркибиндә хүсусиләшмә олмајан чүмләләр	Тәркибиндә хүсусиләшмә олан чүмләләр
Әсәрдә һәм мүсбәт, һәм дә чатышмајан чәһәтләр вардыр.	Көстәрилән мүсбәт чәһәтләрә јанашы (бәрабәр, бирликдә), әсәрдә бир сыра чатышмајан чәһәтләр дә вардыр.
Јанымда тәкчә анам вар иди, башга адам јох иди.	Јанымда, анамдан башга, һеч кәс јох иди.
Ана өвлады үчүн хошбәхтлик арзу едәр, башга шеј арзу етмәз.	Ана, өвлады үчүн, хошбәхтликдән савајы (башга, әлавә), нә арзу едә биләр?
О, аттестат да алмышдыр, тә'рифнамә дә.	О, аттестатдан әлавә, тә'рифнамә дә алмышдыр.
Сиз мәнә миннәтдар олмалысыныз, амма һај-күј салырсыныз.	Сиз, мәнә миннәтдар олмаг əвəзинә, һај-күј салырсыныз.
Өзү тәмизлик ишләринә чавабдеһдир, амма натәмизлијә јол верир.	Өзү, тәмизлик ишләринә чавабдеһ олдуғу һалда, натәмизлијә јол верир.
Күнаһкар олсам да, мәни мәзәммәт етмәдиләр.	Күнаһкар олмағыма бахмајараг, мәни мәзәммәт етмәдиләр.

Бу типдән олан чүмләләрин мүгајисәси шакирдләрдә белә бир инам јарадыр ки, хүсусиләшмиш үзвләр мә'нача нисби мүстәгиллијә маликдир вә грамматик бахымдан интонасија (јазыда исә дурғу ишарәләри) илә аид олдуғу үзвдән ајрылыр. Биринчи сүтунда хүсусиләшмә јериндә чыхыш едән үзвләр икинчи сүтунда, бир гајда олараг, чүмлә формасында верилмишдир. Бу мәһз онун нәтичәсидир ки, хүсусиләшмиш үзвләрдә потенсиал шәкилдә јарымпредикативлик әламәти мөвчуддур вә онлар асанлыгла чүмлә формасына дүшә билир.

ГРАММАТИК ЧӘҺӘТДӘН ЧҮМЛӘ ҮЗВЛӘРИ ИЛӘ БАҒЛЫ ОЛМАЈАН СӨЗЛӘРИН ТӘДРИСИ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР ИФАДӘЛИ ОХУ ҮЗӘРИНДӘ ИШ

Назим ӘҺМӘДОВ
педагожи елмләр намизәди, В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

АРТЫГ елмдә сүбут едилмишдир ки, интонасија мә'нанын тәләбиндән доғур. Интонасијаны мә'надан тәчрид олунмуш шәкилдә тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Мәһз буна көрә дә Азәрбајчан дили дәрсләриндә интонасија үзрә мүша-

һидәләр мә'на тәһлили илә әлагәләндирилмәлидир. Интонасија мә'на тәһлили үзрә иш дил материалларынын шүурлу мәнимсәнилмәсинә шәраит јаратдығындан, шакирдләри ифадәли оху вәрдишләринә јијәләнмәләрини сүр'әтләндирдијиндән, тәсадүфдән-тәсадүфә дејил, бир систем һалында апарылмалыдыр. Лакин һәмин иш програм материалларынын һеч дә һамысында ејни сәвијјәдә апарыла билмир. Азәрбајчан дили програмынын тәләбләринә ујғун олараг өјрәдилән мөвзуларын бир чоху интонасија-мә'на тәһлили үзрә ишин даһа кениш апарылмасыны тәләб едир. Тәркибиндә хитабләр, ара сөз вә ара чүмләләр, нидалар, **бәли, хејр, јох** сөзләри ишләдилән чүмләләрин тәдрисини буна мисал көстәрмәк олар. Белә чүмләләрин өјрәдилмәси интонасија-мә'на тәһлили үзрә ишин апарылмасына кениш имканлар верир.

Чүмләнин тәркибиндә баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрдән башга, бир сыра сөзләр вә сөз групалары да ишләнә билир ки, онлар чүмләнин үмуми мәзмуну илә мүәјјән дәрәчәдә бағлы олса да, грамматик чәһәтдән чүмләнин һеч бир үзвү илә бағланмыр вә мүстәгил чүмлә үзвү дә ола билмир. Һеч бир синтактик суала чаваб вермәјән белә сөзләр вә сөз групалары чүмләдә ифадә олунмуш фикрин дәгигләшдирилмәсинә хидмәт едиб, мүрачиәт, мүнасибәт, һисс вә һәјәчан, тәсдиг вә инкарлыг билдирир вә чүмләдәки дикәр сөзләрдән хүсуси интонасија илә ајрылыр. Бунлара: а) хитабләр; б) ара сөзләр; в) ара чүмләләр; г) нидалар вә д) чүмләнин әввәлиндә ишләнән **бәли, јох, хејр** сөзләри дахилдир.

Експериментал тәдгигат сүбут едир ки, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдриси заманы интонасија-мә'на тәһлили үзәриндә мүшаһидәнин дүзкүн тәшкили ашағыдакы мүсбәт нәтичәләри верир.

Шакирдләр: а) хитаб, ара сөз, ара чүмлә, чүмләнин әввәлиндә ишләнән **бәли, јох, хејр** сөзләри вә нидаларын јазылышы илә әлагәдар дурғу ишарәләрини дүзкүн ишләтмәјә вәрдиш едир, б) хитаблара мәхсус чағырыш (мүрачиәт) интонасијасы, ара сөз вә ара чүмләләри дикәр сөз вә сөз групаларындан фәргләндирән интонасија, нидаларын интонасија вариантлары илә практик олараг таныш олур вә онлары ифадәли охумаға алышыр; в) хитаблары мүбтәда вә адлыг чүмләләрдән, ара сөзләри зәрфликләрдән, чүмләнин әввәлиндә ишләдилән **бәли, јох, хејр** сөзләрини сөз-чүмләләрдән, ара чүмләләри әлавәләрдән вә с. фәргләндирмәји бачарырлар.

Бир мәгаләдә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөз вә сөз групларынын һамысыны әһатә етмә-јин мүмкүн олмадығыны нәзәрә алараг, биз бурада јалныз **бәли, јох, хејр** сөзләри, ара сөз, ара чүмлә, нида, әввәлиндә ифадәли оху үзрә ишин ишләнән чүмләләрин тәдриси заманы методикасына даир бә'зи мүлаһизәләр сөјләмәји нәзәрдә тутмушуг.

Ара сөзләрин өјрәдилмәсинә тәркибиндә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан һеч бир сөз ишләдилмәјән, лакин интонасија васитәсилә мүәллифин һадисәләрә мүнасибәтини мүәјјән дәрәчәдә ифадә етмәк мүмкүн олан бир чүмлә үзәриндә мүшаһидә илә башламаг фајдалыдыр. Мәсә-лән, мүәллимин тәклифи илә шакирдләр **сабаһ һава пис олачагдыр** чүмләсиндә мүәллифин һадисәләрә мүнасибәтини ифадә етмәјә сә'ј кестәрирләр. Даһа сонра һәмин чүмләјә нөвбә илә мүхтәлиф ара сөзләр әлавә едилмәклә интонасија-мә'на тәһлили үзрә иш апарылыр. Беләликлә, һәмин чүмләнин ашағыдакы вариантлары алыныр:

1. Әлбәттә,
2. Бәлкә дә,
3. Һејф ки,
4. Зәннимчә,
5. Көрүнүр,
6. Әввәлән,

→ сәбаһ һава пис олачагдыр.

Чүмләләрин ифадәли охусу шәраитиндә мүгајисәли тәһлил заманы шакирдләр өјрәнирләр ки, биринчи чүмләдә **сабаһ һаванын пис олачағына јәгинлик,** икинчидә **шүбһә,** үчүнчүдә **тәәссүф,** дөрдүнчүдә **шәхси фикир, мүлаһизә,** бешинчидә к ә л и н ә н н ә т и ч ә, алтынчыда сөјләнилән ф и к р и н с ы р а с ы, онун б и р и н ч и н ө в б ә д ә в е р и л м ә л и о л д у ғ у ифадә олунмушдур. Онлара ајдын олур ки, һәр чүмләдә мүәллифин һадисәјә мүхтәлиф мүнасибәтини ифадә етмәк үчүн грамматик чәһәтдән чүмләнин дикәр үзвләри илә бағланмајан сөзләр ишләдилмишдир. Һәмин сөзләр ара **сөзләр** адланыр вә чүмләдәки дикәр сөзләрдән хүсуси интонасија илә ајрылыр. Ифадәли оху заманы ара сөзләрин мә'на нөвләринә мувафиг интонасија варианты сечмәк вачибдир.

Беләликлә дә шакирдләр ара сөзләрин ашағыдакы мә'на нөвләри илә таныш едилирләр:

1) јәгинлик билдирәнләр.
2) күман, шүбһә вә имкан билдирәнләр.
3) тәәссүф билдирәнләр.
4) езүнүн вә башгасынын фикрини билдирәнләр.
5) нәтичә билдирәнләр.
6) сыра билдирәнләр.

Мүәллим ара сөзләрин интонасијасы үзәриндә даһа әтрафлы дајанмалы вә изаһ етмәлидир ки, бу сөзләр сәс тонунун ја јүксәлдилмәси, ја да алчалдылмасы илә чүмләнин башга үзвләриндән сечилир вә онлардан мәнтиги фасиләләрлә ајрылыр. Бу фасиләләр јазыда веркүллә ишарә олунур.

Ара сөзләрин чүмләнин ортасында ишләдилмәсини ајдынлашдырмаг үчүн ашағыдакы мисаллардан истифадә етмәк олар:

1) Гатарын **кәлмәсинә, зәннимчә,** чох галыр.
2) Күр гырағынын әчәб сејранкаһы вар,
   Јашылбаш сонасы, **һејф ки,** јохдур.
3) Һәспбә, **көрәсән** бу ај мә'зунијјәтә чыхачагмы?
4) Данышдыгларынын, **бир сөзлә,** һамысы дүздүр.

Мә'лумдур ки, бә'зи ара сөзләр шәкилчә мүәјјән чүмлә үзвләри илә ејнијјәт тәшкил едир. Она көрә дә шакирдләр чох вахт онлары гарышыг салырлар. Бунун гаршысыны алмаг үчүн ара сөзләрин тәдриси заманы мүгајисәләрдән истифадә етмәк мәсләһәт көрүлүр. Мәсәлән, ара сөзләри хәбәр, тә'јин вә зәрфликләрдән фәргләндирмәк үчүн ашағыдакы мүгајисәни апармаг фајдалыдыр.

I мүгајисә:	Ола биләр.|Рәчәб|Москваја кетсин. Ола биләр.||Рәчәб|Москваја кетсин.
II мүгајисә:	Шүбһәсиз, |фактлар инандырычыдыр. Шүбһәсиз фактлар |инандырычыдыр.
III мүгајисә:	Елдарын әсәри,|шүбһәсиз|мүзакирә едилмәлидир. Елдарын әсәри, |шүбһәсиз мүзакирә едилмәлидир.

Scanned with ACE Scanner

Биринчи чүмләдән ајдын олур ки, биринчи чүмләдә **ола биләр** ара сөзү олдуғу үчүн нисбәтән онун сонуна доғру сәс јүксәлир вә сонра фасилә едилир. Икинчи чүмләдә исә **ола биләр** јалныз хәбәрдән ибарәт јарымчыг чүмлә кими тәләффүз едиләрәк **биләр** сөзүнүн сонунда сәс алчалдылыр. Ондан сонра узун фасилә едилир вә икинчи чүмлә дејилир.

Икинчи мүгајисәдә тә'јинлә ара сөзләрин интонасијасы арасында әсаслы фәрг олдуғу ајдынлашдырылмалыдыр. Шакирдләр билмәлидирләр ки, биринчи чүмләдә **шүбһәсиз** ара сөз олдугу үчүн сөзүн сонунда сәс јүксәлир, ондан сонра фасилә едилир. Беләликлә дә фактларын јәгинлији, инандырычы олдуғу ифадә едилир. Икинчи чүмләдә исә **шүбһәсиз** сөзүндән сонра фасилә едилмир вә о **фактлар** сөзү илә мә'нача бағланараг, ону тә'јин едир.

Үчүнчү мүгајисә заманы зәрфликлә ара сөзүн фәрги ајдынлашдырылмалыдыр. Шакирдләр өјрәнмәлидирләр ки, биринчи чүмләнин ортасында кәлән **шүбһәсиз** сөзү ара сөзләрә мәхсус интонасија илә тәләффүз едиләрәк, ондан сонра фасилә едилир. Беләликлә дә чүмләдә Елдарын әсәринин мүзакирә едилмәси лазым билинир. Икинчи чүмләдә исә **шүбһәсиз** сөзүндән сонра фасилә едилмир. Чүнки о, **нечә?, нә чүр?** суалына чаваб верән зәрфлик вәзифәси дашыјыр вә мүзакирәнин нә тәрздә едиләчәјини көстәрир.

Бүтүн бу мүгајисәләр көстәрир ки, тәркибиндә ара сөзләр ишләдилмиш чүмләләри ифадәли охуја билмәк үчүн ара сәзләрин интонасијасына чидди риајәт етмәк лазымдыр.

Шакирдләр ара сөзләри јахшы мәнимсәдикдә ара чүмләләри дә асанлыгла өјрәнә билирләр. «Ара чүмләләр» мөвзусунун тәдриси заманы шакирдләр өјрәнмәлидирләр ки, бә'зән мүәллифин һадисәләрә мүнасибәтини билдирмәк үчүн бүтөв чүмләләрдән дә истифадә едилир. Белә чүмләләр ара сөзләр кими, чүмләнин башга үзвләри илә нә узлашыр, нә дә грамматик чәһәтдән онлара бағланыр. Бунлар ара чүмлә слуб, ара сөзләр кими јүксәк темплә (сүр'әтлә) охунур, ону тәшкил едән сөзләр арасында узун фасиләјә јол верилмир вә чүмлә үзвләриндән веркүл, тире вә ја мө'тәризә илә ајрылыр. Мәсәлән:

1. Јарышда бизим идманчылар, **шүбһәсиз ки бу белә дә олмалыдыр,** галиб кәләчәкләр.

2. Јарышда бизим идманчылар—**буну там гәтијјәтлә дејирәм**—галиб кәләчәкләр.

3. Гонағын сөһбәтиндән **(о, чох сүр'әтлә данышырды).** һеч бир шеј баша дүшмәдик.

Мүәллим ара чүмләләрдә дурғу ишарәләрини изаһ едәркән шакирдләрә билдирмәлидир ки, бир груп ара чүмләләр данышанын фикрә мүнасибәтини билдирмәк мәгсәди илә дејил, чүмләни мүәјјән чәһәтдән ајдынлашдырмаг мәгсәди илә ишләдилир. Белә ара чүмләләр өз интонасијасына көрә фикрә мүнасибәт билдирән ара чүмләләрдән фәргләнир. Бу чүмләләр тәләффүз едиләркән сәс алчалыр вә охунун сүр'әти артырылыр, јазыда чүмлә үзвләриндән тире, әксәр һалларда исә мө'тәризә илә ајрылыр. Мәсәлән:

Сизин әсәриниз **(мән ону мүһарибә илләриндә охумушам)** кәнчләрин чох хошуна кәлир.

Нида синтактик планда өјрәдиләркән шакирдләр мүәллимин көмәји илә мүәјјән етмәлидирләр ки, нидалар чүмләдә мүәјјән суала чаваб верә билән чүмлә үзвү ола билмир вә онлар да хитаб вә ара сөзләр кими, чүмләнин үзвләриндән фасилә илә ајрылыр. Нидаларын тәләффүзүндә сәс тону грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан дикәр сөзләрдәкиндән фәргли хүсусијјәтләрә маликдир. Белә ки, сәс тону нидаларын ифадә етдији һисс вә һәјәчанын нөвүндән асылы олараг, мүхтәлиф шәкилдә өзүнү көстәрир. Бу мүхтәлифлик јазыда дурғу ишарәләри васитәсилә өз әксини тапа билир. Ниданын тәләффүз тәрзиндән асылы олараг, ондан сонра веркүл вә ја нида ишарәси гојулур. Нида сөзләринин јүксәк сәс тону илә дејилмәси чүмләнин бүтөвлүкдә интонасијасына тә'сир көстәрә билмир.

Белә ки, нида јүксәк интонасија илә дејилиб, ондан сонра нида ишарәси гојулмасына бахмајараг, чүмлә бүтөвлүкдә ја нәгли, ја суал интонасијасы илә охуна биләр вә белә һалларда чүмләнин сонунда интонасијаја мүвафиг олараг ја нөгтә, ја да суал ишарәси гојула биләр. Буну ашағыдакы мисалларла ајдынлашдырмаг олар:

1) **Еһ,** мәнә нә вар, бу саат өзүмә јер тапачағам.
2) **Аһ!** бирчә әлимә дүшәјдин!
3) **Аһа!..** Ахтардығымы јахшы тапмышам.
4) **Оһо!..** О, ријазијјат да билир?

Нидалар интонасија чәһәтдән тәһлил едиләркән мүәл-

Scanned with ACE Scanner

лим изаһ етмәлидир ки, бә'зи һалларда нида өзүндән сонра-кы сөзлә интонасијача бирләшәрәк чүмләдә мүрәккәб хитаб әмәлә кәтирир. Белә һалда о. һисс һәјәчан билдирмир вә чағырыш интонасијасы илә дејилир Буну ашағыдакы чүмләләр үзәриндә мүшаһидә апармагла мүәјјән етмәк олар:

Ај!... || **Киши** сән лап ушаг кими һәрәкәт едирсән.
Ај киши, сән лап ушаг кими һәрәкәт едирсән.|
Јахуд:
Еј! || Достум, белә етмәк олмаз.
Еј достум,| белә етмәк олмаз.

Әввәлиндә **бәли, јох, хејр** сөзләри ишләдилмиш чүмләләрин тәдриси заманы интонасија үзәриндә мүшаһидәләрә үстүнлүк верилмәлидир. Чүнки һәмин сөзләри чүмлә үзвләриндән вә еләчә дә чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан дикәр сөзләрдән фәргләндирән јеканә әламәт интонасијадыр. Чүмләнин әввәлиндә ишләниб, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан **бәли, јох, хејр** сөзләри хүсуси интонасијаја малик олуб, бу вә ја дикәр чүмләдә ифадә олунан фикирдә тәсдиг вә инкарлыг мәзмунуну гүввәтләндирир. Һәмин сөзләр данышанын һисс вә һәјәчанындан асылы олараг, һәм сакит (нәгли), һәм дә нидалара мәхсус јүксәк (нида) интонасија илә дејилә билир.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр бир сыра һалларда чүмләнин әввәлиндә ишләнән **бәли, јох, хејр** сөзләрини ејни грамматик формада олуб, мүәјјән суала чаваб јериндә ишләнмиш сөз-чүмләләрдән интонасијача фәргләндирә билмирләр. Одур ки, шифаһи нитгдә үслуб гүсурларына јол вердикләри кими, јазыда да дурғу ишарәләри сәһвләринә јол верирләр.

Бунлары нәзәрә алараг, шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр ки, чүмләнин әввәлиндә ишләнән **бәли, јох, хејр** сөзләриндән сонра едилән фасилә мүддәт е'тибарилә гыса вә јарымчыг олуб, өзүндән сонра мүәјјән фикрин сөјләниләчәјини билдирир вә јазыда веркүллә ишарә едилир. Сөз-чүмлә јериндә ишләдилмиш **бәли, јох, хејр** сөзләриндән сонра едилән фасилә исә нисбәтән узун вә тамамлајычы олур вә јазыда чүмләнин интонасијасына мүвафиг дурғу ишарәси гојулур. Мәсәлән, **Јох, мән сизин дедикләринизә һеч чүр әмәл едә билмәрәм** чүмләсинин әввәлиндә ишләдилмиш **јох** сөзү

һәмин чүмләдә сөјләнилмиш фикирдәки инкарлыг мәзмунуну гүввәтләндирмәјә хидмәт етдијиндән, ондан сонра сәс тону алчалыр, лакин сон нөгтәјә енмир, бирдән-бирә һисс едилмәз дәрәчәдә јүксәлмәјә башлајыр. Әкәр һәмин сөздән сонра сәс тонуну алчалдыб сон нөгтәјә ендирсәк вә ондан сонра узун фасилә етсәк **јох** сөзү сөз-чүмләјә чеврилләр. Белә һалда **јох** сөзүндән сонра ја нөгтә вә ја нида ишарәси гојулмалы олар: **Јох. Мән сизин дедикләринизә һеч чүр әмәл едә билмәрәм.** Чүмләнин әввәлиндә ишләнән **бәли, јох, хејр** сөзләри илә шәкилчә онлара ујғун сөз-чүмләләрин интонасија фәргини ајдынлашдырмаг үчүн ашағыдакы чүмләләр үзәриндә мүшаһидә апармаг олар:

Бәли, бу фактлар һәгигәти үзә чыхармаг үчүн кифајәтдир.
Јох, әзизим, мән сизи инандыра билмәрәм.
Хејр, дедикләриниз инандырычы дејил.

Бу фактлар һәгигәти үзә чыхармаг үчүн кифајәтдирми?
—Бәли.
Әзизим, мән сизи инандыра билдимми?
—Јох.
Дедикләриниз инандырычыдырмы?
—Хејр.

Интонасија-мә'на тәһлили үзәриндә апарылан бу чүр мүшаһидәләр тәркибиндә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләр ишләдилмиш чүмләләрин ифадәли охунушу ишини асанлашдырмаға хидмәт едир. Она көрә дә Азәрбајчан дили мүәллимләри белә мүшаһидәләри тәкчә һәмин мөвзуларын тәдриси заманы дејил, бир систем һалында, тәркибиндә хитаб, ара сөз, ара чүмлә, нида, **бәли, јох, хејр** сөзләри ишләдилмиш чүмләләрлә тәсадүф едилән һәр бир анда апармаға сә'ј көстәрмәлидирләр.

Scanned with ACE Scanner

«БИЗ—СОВЕТ ХАЛГЫЈЫГ» МӨВЗУСУНДА ИНША ЈАЗЫНЫН АПАРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН*

Исмајыл ӘҺМӘДОВ

Нефтчала рајону. Гәдимкәнд мәктәбинин мүәллими

ШАКИРДЛӘРИН әсл вәтәнпәрвәр вә бејнәлмиләлчиләр кими, сабаһын бөјүк гуручулуг ишләринин мәтин әгидәли, фәдакар иштиракчылары кими јетишмәси илә әлагәдар мәктәбләрдә апарылан мә'нәви-әхлаги тәрбијә иши чохчәһәтли олдуғу гәдәр дә чохистигамәтлидир. Бу истигамәтләрдән бири дә кәнч нәслин партија вә дөвләтимизин көркәмли рәһбәрләринин әсәрләриндәки реал, фактик материаллар әсасында, һаггында бөјүк рәғбәт вә мәһәббәт һисси илә данышылан конкрет шәхсијјәтләрин нүмунәсиндә тәрбијә етмәкдир. Мәһз бу мә'нада Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин Сәдри Л. И. Брежнев јолдашын «Кичик торпаг», «Дирчәлиш» вә «Хам торпаг» китабларындан ибарәт трилокијасынын јенијетмәләрин мә'нәви тәрбијәсиндә ролу шәксиздир.

Тәчрүбә көстәрир ки, трилокијанын материалы әсасында инша јазыларын апарылмасы олдугча сәмәрәли нәтичәләр верир. Елә «Хам торпағ»ы көтүрәк. Бу китабын фактик материалы, мүәллиф гајәси әсасында мүхтәлиф мөвзуларда инша јазылар апармаг олар: «Чөрәк олса, маһны да олар», «Өлкәнин чөрәји», «Хам торпаг епопејасы», «Ади адамларын әзәмәти», «Мәтин инсанлар», «Галибләр», «Совет характери», «Биз—совет халгыјыг!», «Бизи инам јашадыр» вә с.

Биз бу јазыда Л. И. Брежневин «Хам торпаг» әсәри әсасында апардығымыз бир инша јазы илә әлагәдар тәчрүбәмиздән бәһс етмәк истәјирик.

Белә ки, дәрс илинин әввәлиндә бу әсәрин материалы әсасында «Биз—совет халгыјыг!» адлы мүһакимә характерли инша јазынын апарылмасыны планлашдырдыг. Мөвзунун һеч дә асан олмадығыны, бә'зи мәсәләләрин ичтимаи-сијаси мәзмунунун мүтләг коллектив шәкилдә мүзакирә едилмәли олдуғуну нәзәрә алараг иншаја һазырлыг ишинә башладыг. Јери кәлмишкән, дејим ки, иншаја һазырлыгда шакирдләри јарадычы ахтарышлара истигамәтләндирмәк, конкрет фактлара диггәтләрини сәфәрбәр етмәк мәгсәдилә тапшырдым ки, «Хам торпаг» әсәрини диггәтлә охујараг, јахын дәрсләрдән бири үчүн совет адамларыны характеризә [illegible] ситатларла, гејдләрлә кәлсинләр. Бу, шакирдләри мүәјјән ахтарыша чәлб етмәклә јанашы, онлары танымаг, инсанларда көрмәк истәдикләри, јахуд ән чох гијмәтләндирдикләри кејфијјәтләри өјрәнмәк бахымындан да әһәмијјәтли иди.

Нөвбәти дәрсләрин бириндә—иншаја һазырлыг дәрсиндә биз илк әввәл шакирдләрин сечмиш олдуглары ситатлар үзәриндә иш апардыг: онлары тәһлил етдик, ичтимаи-сијаси мәзмунуну мүәјјәнләшдирдик. Шакирдләр [illegible] кејфијјәтләри, әгидә сафлығыны, мәгсәд ајдынлығыны, фәдакарлығы, никбинлији, ән ағыр күнләрдә белә, мүтләг галиб кәләчәкләринә дәрин инамы, бүтүн өлкәнин талеји үчүн нараһатчылыг һиссини јүксәк гијмәтләндирирләр. Онларын әсәрдән сечдикләри бә'зи парчалара диггәт јетирәк:

«...Дүнјада һеч бир халг бизим халг гәдәр ағыр сынаглара таб кәтирмәјиб. Лакин һәјатымыза бүтөвлүкдә нәзәр салын. Көрәрсиниз ки, һәјат дурмадан јахшылашмышдыр. Гаршыја һансы манеә чыхмышса, биз һәмишә ону дәф етмишик».

«Белә һесаб едирәм ки, хам торпағын адамлары гәһрәмандырлар. Онлар илк дөврүн бүтүн мәишәт чәтинликләринә таб кәтирмиш, гәтијјән нәвазишкар олмајан бу торпагда сәбрлә, мәтанәтлә гәрар тутуб мәскән салмышлар».

Шакирдләрин бири совет адамларынын гәтијјәтини, чәмијјәтин мәнафеји наминә һәр чүр фәдакарлыға һазыр олмаг әзмини јүксәк гијмәтләндирмиш вә Львов Иншаат Институтунун гијабичи тәләбәси Васили Рагузовун өлүм әрәфәсиндә оғланларына јаздығы мәктуб ону риггәтә кәтирмишди: «Мән хам торпаға она көрә кетдим ки, халгымыз даһа фираван вә даһа көзәл јашасын. Истәрдим ки, сиз мәним ишими давам етдирәсиниз. Ән башлычасы һәјатда инсан олмагдыр».

---

* Азәрбајчан ССР МН вә Азәрбајчан ССР Педагожи Ҹәмијјәтинин «Шакирдләрин коммунист әгидәлилији вә ичтимаи фәаллығынын формалашдырылмасында Л. И. Брежневин «Кичик торпаг», «Дирчәлиш», «Хам торпаг» китабларындан тә'лим просесиндә истифадә» мөвзусуна һәср олунмуш Республика елми-практик конфрансында охунмуш мә'рузә.

Scanned with ACE Scanner

Башга бир шакирд исə совет адамларынын фөвгəл'адə мəтанəтə саһиб олдугларыны нүмајиш етдирмəк мəгсəдилə буржуа гəзетлəринин ашағыдакы гејдинə диггəти чəлб етмəк истəмишди: «Инсан вəһши хам торпаг шəраитиндə јашаја билмəз. Буна көрə дə нараһат олмајын: хам торпаг Русијанын мə'дəсиндə һəзм етмəк мүмкүн олмајан бир тикə кими галачагдыр». Шакирдин мүнасибəти дə ајдын иди: «Хејр, сиз јанылдыныз. Ахы бу, совет адамыдыр!»

Көрүндүјү кими, олдугча характерик парчалар сечилмишди вə онларын тəһлили, рə'j мүбадилəси мүсбəт нəтичəлəр верди. Дикəр тəрəфдəн, мүəллимин иштиракилə коллектив мүзакирə синфин үмуми гəнаəтə кəлмəсинə, совет адамларынын ən сəчијјəви кејфијјəтлəрини хүсусəн гүрур һиссини илə мүəјјəнлəшдирмəјə кəтириб чыхарырды. Сонра мəн Л. И. Брежневин бу əсəрдə һаггында ифтихарла данышдығы И. Иванов, Л. Картаузов, Д. Нестеренко, В. Рагузов, J. Зујчукова кими əсл инсанларын конкрет сəчијјəлəндирилмəси нијјəтилə мүсаһибə тəшкил етдим.

Мүсаһибəдə ашағыдакы суаллардан истифадə олунду:

1. Бу адамлары хам торпаға кəтирəн һансы һисс иди?

2. И. Иванов, Л. Картаузов кими адамларын һəјаты илə таныш олдугда кимлəри хатырладыныз? Мүгајисəлəр апарын.

3. Һəјатда фəдакарлыг нəјə дејилир? Бу адамларын һəјатында фəдакарлыг нəдəн ибарəтдир?

4. Илк хамторпагчыларын јашадыглары вə ишлəдиклəри шəраити сəчијјəлəндирин. Чəтинликлəр онлары нə үчүн сарсыда билмəди?

5. «Хам торпағы бүтүн өлкə бечəрирди» ифадəсини сиз нечə баша дүшүрсүнүз?

6. Сəн өзүнү чəтинликлəрлə мүбаризə үчүн һазырлајырсанмы? Сəнчə, чəтинликлəр ола билəрми? вə с.

Сонра мəн мөвзу илə əлагəдар шакирдлəрин гејдлəрини үмумилəшдирдим, совет халгы анлајышына диггəти чəлб едəрəк дедим ки, инди өлкəмиздə инсанларын јени ичтимаи-сијаси бејнəлмилəл бирлији кими, совет халгы мејдана кəлмиш, ССРИ бизим һамымызын, бүтүн гардаш халгларын вə миллəтлəрин ваһид, əзəмəтли вəтəни олмушдур. Бах, инди сизин гејд етдијиниз тəмəннасыз јардым, башгаларынын сəадəти үчүн бөјүк фəдакарлыг, јүксəк дəрəчəдə тəвазөкарлыг, күтлəви гəһрəманлыг көстəрмəк əзми, һамынын бир мəгсəд намино сəфəрбəр олмасы, бејнəлмилəлчилик, үмуммилли ифтихар һисси, вəтəнпəрвəрлик — харичдəки әлејһдарларымыза олдугча тəəччүблү көрүнəн бу мəзијјəтлəр совет халгынын нəчиб кејфијјəтлəридир вə мəһз бунлар ону сарсылмаз вə мəғлубедилмəз едир.

Һазырлыг ишинин нəтичəлəри көстəрди ки, мөвзу илə əлагəдар шакирдлəрин тəсəввүрлəри әһатəлəнмишди, онларын əлиндə кифајəт гəдəр материал, башлычасы исə, истинад едəчəклəри конкрет нүмунə вар иди. Əлбəттə, јазылачаг иншанын лүғəт материалы үзрə дə мүəјјəн иш апармаг мəгсəдəујғун олду. Иншада истифадə етмəк үчүн бə'зи сөз вə бирлəшмəлəр сечилди вə шакирдлəр мүвафиг гејдлəр апардылар: инсанларын јени ичтимаи-сијаси тарихи бирлији, үмуммилли ифтихар һисси, фəал һəјат мөвгеји вə идеја инамы, мəгсəд ајдынлығы, тəмəннасыз јардым, хам торпаг епопејасы адамларын күтлəви гəһрəманлығы, романтика, сосиализмин үмумдүнја тарихи наилијјəтлəри, тəшəббүскарлыг, хамторпагчылар, тахылчы сулалəси вə с.

Ејни заманда шакирдлəрə мəслəһəт көрдүм ки, инсанын дили, үслубу үзəриндə фикирлəшсинлəр, мə'налы башланғыч вə поетик сонлуг тапсынлар, јахшы олар ки, епиграф сечсинлəр, мүхтəлиф чүмлə типлəриндəн (хүсусəн нида вə суал чүмлəлəриндəн), поетик хитаблардан истифадə етсинлəр, јерсиз тəфəррүатдан, мəзмуну тəкрар етмəкдəн гачсынлар, һəр шејдəн јазмагданса мүəјјəн бир факты вə ја ады чəкилəн гəһрəманы əсас көтүрүб мөвзунун һəллинə наил олсунлар. Шакирдлəрдə бədии тə'сири гүввəтлəндирмəк вə емосионаллығы диггəти артырмаг мəгсəдилə «Хам торпаг» китабындан даһа марағлы јерлəри, елəчə дə јолдашларынын бə'зи илкин гејдлəрини синиф гаршысында охудум, һəм дə е'лан етдим ки, ən јахшы јазылар шакирд елми конфрансында охунмаг үчүн сечилəчəк. Бу, јазылачаг иншаја даһа мəс'улијјəтлə јанашмаға, нəтичə е'тибарилə шакирдин бүтүн габилијјəтини мејдана чыхармаға хидмəт етмəли иди вə белə дə олду.

Инша јазылар јохланаркəн мə'лум олду ки, əксəр шакирдлəр мөвзунун өһдəсиндəн бачарыгла кəлмиш, марағлы мүлаһизəлəр сөјлəмишлəр.

Шакирдлəрин инша јазыларындан бə'зи парчаларла таныш олаг:

«Совет адамы... О өзүнүн фөвгəл'адə һүнəри илə дүнјаны һејрəтлəндирмəјə гадирдир. Амма өз кечмиш хидмəтлəри

2*

Scanned with ACE Scanner

хошламаз. Хам торпагда тракторчу ишләјән Даниил Нестеренко мәһз беләләриндән иди. үчүн өјүнмәји, һагг истәмәји Тракторларын донмуш чајын үзәри илә о бири саһилә кечмәсиндә јолдашларына көмәк етмиш, өз тракторуну исә ән ахырда сүрмүш, буз әридијиндән һәлак олмушду. Бу бөјүк үрәк саһибинин јалныз судан чыхаранда сәнәдләриндән билмишдиләр ки, о, Совет Иттифагы Гәһрәманы имиш. Бәли, Днепр гәһрәманы өз өмрүнү кичик Жаныспајка чајыны кечәркән тамамлады. Хам торпаға узун мүддәтә кәлмиш бу тәвазөкар инсанын адилијиндә нечә бир бөјүклүк вар имиш?! О, дөшүнә дөјмәмишди, гәһрәмандыр дејә имтијаз истәмәмишди. Заһирән олдугча ади көрүнән совет адамлары лазым кәлдикдә, Вәтән тәләб етдикдә нечә дә әзәмәтли ола биләрмишләр?!»

«...Охшар талели адамларын — И. Иванов вә Л. Картаузовун гејри-ади һәјаты мәни риггәтә кәтирди. Ленинград мүһасирәсинин иштиракчысы, һәр ики ајағыны итирмиш, дөјүш хидмәтләринә көрә орденләрлә тәлтиф олунмуш бу адамлар да Газахыстана, хам торпаға кәлмиш, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы олмушлар. Һүнәрә бахын... Јадыма сағламлығыны итирсә дә, фәалијјәтдән галмајан Н. Островски, һәр ики ајағыны итирмиш тәјјарәчи А. Маресјев дүшүр... Бирми, икими? Сајсыз-һесабсыздыр онлар. Гәһрәманларын—бу мәрд, мүбариз, дәјанәтли инсанларын һәјаты илә таныш олдугча дүшүнүрсән: «Бу чүр өвладлары олан халгы мәғлуб етмәк олмаз». Үрәкдән, бөјүк гүрур һисси илә демәк истәјирсән: «Ешит, дүнја. Биз—совет халгыјыг!».

«Биз ән ағыр күнләрдә дә кәләчәјә, галиб кәләчәјимизә инанмышыг. Чәтинликләр бизи сарсыда билмәјиб. Совет һакимијјәтинин илк илләриндә «Ингилаб шүасы» коммунасы үзвләринин фәалијјәти дә ән бөјүк фәдакарлыг, ән бөјүк гәһрәманлыг иди. Доғрудан да, «нечә ирадә вә гәләбәјә нечә инам олмалы иди ки, һәлә о вахт десинләр: «Сән бизә табе олачагсан, сәһра! Сән бизә тахыл верәчәксән!». Јалныз азадлыг әлдә етмиш, дөвләтин онунку олдуғуна инанан, хошбәхтлији өз әмәјиндә ахтаран совет адамлары белә дејә биләрдиләр».

Инша јазыларын тәһлили дәрсиндә инша јазы илә әлагәдар синфин фәалијјәтинә гијмәт верилди, нүмунәви јазылардан парчалар охунду, шакирдләрин ишләтмиш олдуглары марағлы конструксијалара диггәт јетирилди, орфографик,

грамматик вә үслуби сәһвләри груплашдырмагла онларын үзәриндә иш апарылды. Әввәлчә вә'д едилдији кими, һамынын рә'јинчә ән јахшы јазылар мәктәб шакирд елми конфрансында охунмаг үчүн сечилди.

Тәчрүбә көстәрди ки, бу чүр инша јазыларын апарылмасы шакирдләрин ичтимаи-сијаси дүнјакөрүшүнүн, нитг мәдәнијјәтинин инкишафында, билик даирәсинин кенишләнмәсиндә әвәзсиз әһәмијјәтә маликдир. Шүбһәсиз, белә иншалары шакирдләри јарадычы ахтарышлара чәлб етмәклә, сөз үзәриндә сәбрлә ишләтмәклә, «дәһшәтли әмәјин» (Л. Н. Толстој) әзабларына фәдакарлыгла дөзмәк вәрдишләри јаратмагла һазырламаг мүмкүндүр.

ОМОНИМЛИЈИН ӨЈРӘДИЛМӘСИНДӘ ДИДАКТИК ИМКАНЛАРДАН ИСТИФАДӘ

Шамхал ҺҮСЕЈНОВ

РПМ[1]

ДГМВ, Мартуни рајону, Куропаткин кәнд мәктәбинин мүәллими

ДИЛИМИЗИН лексик-семантик системиндә омонимлијин хүсуси нәзәри вә практик әһәмијјәти вардыр. Омонимлик ән чох сөз јарадычылығы проблеми илә әлагәдар олса да, онун там мәнимсәнилмәси орта мәктәбдә азәрбајчан дилинин норматив курсунун бүтүн компонентләри илә бағлыдыр. Елә бу сәбәбдән дә 4-чү синифдә омонимлијин өјрәнилмәси лексиканын тәдриси илә башланыр. Шакирдләр 4-чү синифдә әсасы гојулан биликләри тәдричән тәкмилләшдирир, кенишләндирир вә дәринләшдирирләр.

Лексиканын тәдрисиндә дилимизин мүхтәлиф саһәләриндә олан әлагәләр системи заһирә чыхмыр, јахуд да белә әлагәләр кифајәт гәдәр өзүнү бүрузә вермир. Нәтичәдә дә глобал тә'лим үчүн фактик имкан олдуғу һалда, бундан ис-

---

[1] РПМ—XXI Республика «Педагожи мүһазирәләри»нин материалларындан.

тифадә едилмир. Бурада мүәллимләрин диггәтини һәмин мәсәләјә чәлб етмәји гаршымыза мәгсәд гојмушуг.

Омонимлијин өјрәдилмәсиндә мүәјјән ән'әнә јаранмышдыр: ону лексиканын бир компоненти кими мәнимсәтмәк, јери кәлдикчә о бири компонентләрлә әлагәләндирмәк индиһәр бир Азәрбајчан дили мүәллиминин методик арсеналында өзүнә мөһкәм јер тутмушдур. Мәсәләјә диггәтлә јанашдыгда ајдын олур ки, јаранмыш ән'әнәнин үстүн чәһәтләри илә јанашы, бир сыра чатышмајан чәһәтләри дә вардыр. Мәсәлән, омонимлији өјрәтмәјин дахили мәнтиги, системи һәлә дә мүәллимләрин һамысы тәрәфиндән кифајәт гәдәр дүзкүн тәсәввүр едилмир.

Кечмиш илләрин мәктәб тәчрүбәсини тәһлил едәрәк бу нәтичәјә кәлирик ки, омонимлијин өјрәдилмәсиндә биртәрәфлилик вардыр. Лексик һадисә олан омонимлији әксәр һалларда синонимлик вә полисемантизмлә әлагәләндирир, бунунла да кифајәтләнирик. Паронимләр һаггында орта мәктәбдә әсасән мә'лумат верилмәдијиндән онлар омонимләрлә гаршылашдырылмыр.

Ајры-ајры грамматик категоријаларын вә формаларын тәдриси омонимлик проблеми илә билаваситә әлагәләнсәдә, мәһз бу чәһәт нәзәрә алынмыр, шакирдләрдә олан тәсәввүр анчаг лексика илә мәһдудлашыр. Мәсәлән, сөздүзәлтмә вә сөзләрин бир-бирилә грамматик әлагәләрә кирмәси просесиндә бир сыра шәкилчиләр омонимлик мәсәләләриндән тәчрид едилмиш шәкилдә лазыми сәвијјәдә **мәнимсәнилә** билмәз. Белә һалларда тә'лим материалларынын мәзмуну тәләб едир ки, бу вә ја башга дил һадисәси хатырладылсын, она әсасланылсын, јени материал конкрет кечилмиш материалла әлагәләндирилсин. Омоним шәкилчиләри омоним лексик ваһидләрлә әлагәләндирмәдән вә онлара әсасланмадан тәләб едилән сәвијјәдә мәнимсәтмәк, һәм дә шүурлу мәнимсәтмәк мүмкүн дејилдир. Гаршылашдырма вә тутушдурма просеси тәкчә охшар һаллары дејил, зидд формалар вә дил һадисәләрини дә әһатә етмәлидир.

Дидактика, о чүмләдән дә фәнләрин тәдриси **методикасы** сон илләрдә бир сыра јениликләрлә зәнкинләшмишдир. Бунларын Азәрбајчан дили мүәллимләринин дә иш тәчрүбәсинә мүдахиләси вачибдир. Дил тәдрисиндә моделләшдирмәдән истифадә тәдричән даһа чох мүәллимин иш тәчрүбәсиндә өзүнә јер тапыр. Омонимлијин өјрәдилмәси бахымындан да һәмин мәсәләјә тез-тез мүрачиәт етмәјә еһтијач вардыр. Бурада «идеал» моделләрин тәртиби вә ону шакирдләрин истифадәсинә вермәклә дилдә адекват олан һалларын һамысыны әһатә етмәк үчүн шакирдләрә бир нөв «ачар» вермәк имканы јараныр.

Дил тәдрисиндә јени имканлар үчүн шәраит јарадан моделләшдирмәни она көрә тәблиғ етмәк вачибдир ки, бу јолла шакирдләрә верилән нәзәри информасијаны xејли ихтисар етмәк мүмкүн олур. Бир типик нитг моделини мәнимсәјән мәктәбли ејни формалы онларча модели мәнимсәмиш олур. Белә тәдрис онларча шәкилчи әзбәрләмәји, дилдә олан бүтүн адекват формалары вә һадисәләри јадда сахламағы «ихтисар едир», нәтичәдә дә тә'лим просесини садәләшдирир, асанлашдырыр; тә'лимин еффектлилији, мәктәблиләрин әлдә етдији сәмәрә исә бир нечә дәфә артыр. Азәрбајчан дили тәдриси белә тәшкил едилдикдә мәктәблиләр аз мүддәт әрзиндә чох билик вә бачарыглар кәсб едә билир. Бу да тә'лим просесинә верилән мүасир тәләбләрдән биридир. Моделләшдирмә јолу илә тә'лим едәркән дил һадисәләри, мүхтәлиф формалар вә грамматик категоријалар бир нөв «дахилдән» көрүнүр, бу јолла дилин дахили мәнтиги шакирдләрә мә'лум олур.

Ашағыдакы сөз бирләшмәләри анлајыш кими ваһидләшиб бир модел шәклинә салынса, бир лексик-семантик модел кими көтүрүлсә, һансы дидактик јениликдән данышмаг олар?

«Батаглыгларын гурудулмасы јолу илә **кәндин экин саһәси** кенишләнирди, мәһсулдарлыг артырды».

Кәнд-**ин** әк-**ин** саһәси сөз бирләшмәси модел кими көтүрүлүр вә шәкилчиләрин бир групунун омонимлијини ајдынлашдырмаг үчүн фактик дил материалы кими истифадә едилир. Мүәллим сөздәјишдиричи вә сөздүзәлдичи шәкилчиләрә аид шакирдләрә мә'лум олан135 биликләри јада салыр. Сонра шакирдләрин диггәти кән- **дин вә әк-ин сөзләринин** сонундакы шәкилчиләрә чәлб едилир. Дәрс просесиндә илк бахышда садә көрүнән проблемли ситуасија јараныр. Онун һәлли шакирдләрин өз өһдәләринә бурахылыр. **Мүәллим** исә тә'лим просесини идарә едир. Шакирдләрин үмуми иши, әгли фәалијјәти белә бир суала чаваб ахтармаға јөнәлдилир

Scanned with ACE Scanner

Кәнд-ин вә **әк-ин** сөзләринин сонундакы **-ин** шәкилчиси һаггында нә кими охшар вә фәргли чәһәтләрдән данышмаг олар?

Шакирдләрин јазылы чаваблар һазырламасына, ја да планлы чаваб вермәк үчүн һазырлашмаларына наил олмаг лазымдыр. Ахтарышларын үч истигамәтдә апарылмасына шәраит јаратмаг вачибдир: 1) сөз тәркибинә көрә бунларын ады нәдир, 2) бунларын һансы охшар чәһәтләри вардыр, 3) бунлары нә илә фәргләндирмәк лазымдыр...

Шакирдләрин мүәллимин тәклифиндән асылы оларак јазылы вә ја шифаһи чаваблары үмумиләшдирилмәлидир. Ашагыдакылар ајдын ифадә едиләркән верилдикләри көкләрә әлавә едилир.

-ин—һәр ики һалда шәкилчидир, көкләрә әлавә едилир. Лакин -ин биринчи һалда исмин һал шәкилчисидир, демәли, сөздәјишдиричи шәкилчидир. Һәмин шәкилчи икинчи һалда —**әк-ин** сөзүндә сөздүзәлдичи шәкилчидир, јени сөз дүзәлтмишдир. **Кәнд-ин** вә **әк-ин** сөзләриндәки **-ин** шәкилчиләри анчаг формача ејнидир. Әслиндә бурада мүхтәлиф шәкилчиләр вардыр. Сөзләр ејни формалы, мүхтәлиф мә'налы олдугда онлара омоним сөзләр дејирик. Шәкилчиләр дә ејни формалы, мүхтәлиф мәзмунлу ола билир. Буну сиз јухарыдакы мисалларда көрдүнүз. Белә шәкилчиләрә о м о н и м шәкилчиләр дејирик. -Ин шәкилчиси аһәнк ганунa әсасән дөрд вариантда ишләнән омоним шәкилчидир.

Сонра шакирдләрә һәмин модел әсасында башга бир фактик дил материалы верилир: **кәндин әкин саһәси—кәндин бичин саһәси,** јахуд да **кәндин әкин саһәси—Сәлимин бичин саһәси.** Шакирдләр әввәлки аналокија үзрә бурадакы -ин шәкилчиләринин дә охшар вә фәргли чәһәтләрини ајдынлашдырыр, өзләри дә «тәдгигатларыны» јекунлашдырырлар.

Инди дә һәмин шәкилчиләрин аһәнкә көрә мејдана чыхан дикәр вариантлары үзәриндә шакирдләри ишләтмәк олар. Һәмин мәгсәдлә мүәллим шакирдләрдән тәләб едир ки, -ин (-ын -ун -үн) шәкилчиләрини дә сөздәјишдиричи, јә'ни грамматик шәкилчи вә сөздүзәлдичи шәкилчи кими ишләтсинләр. Шакирдләрин бу истигамәтдә апардыглары ахтарышлар ријазијјат дәрсләриндә бир нүмунә әсасында онларча мисалларын һәллини хатырладыр.

Дил материалларынын зәнкинлији вә рәнкарәнклији бу чәһәтдән мәктәблиләр үчүн кениш тәдгигат објекти

олур. Шакирдин фәал тәдгигата гошулмасы мүәллимин дәрси нечә идарә етмәсиндән чох асылыдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, омоним шәкилчиләрлә апарылан тә'лим ишләринин биринчи мәрһәләсиндә омонимлик һадисәсини јарадан биринчи тәрәфи шакирдләрә һазыр шәкилдә вермәк, икинчи вә үчүнчү тәрәфләри онларын өзләринә тапдырмаг гафләтән мејдана чыхан чәтинликләри арадан галдырыр, синифдәки бүтүн шакирдләрин угурла ишләмәсини тә'мин едир. Мәсәлән, шакирдләрә дејилир ки, чамыш-ын, торуг-ун сөзләриндәки -ын, -ун шәкилчиләринин омоним формасыны тапыб гаршылыглы шәкилдә јазсынлар. Нәтиҹәдә белә ифадәләр алыныр:

Чамышын сүдү, сағын маллары, **торугун** саһәси, гоншун бөјүјү. Сонракы мәрһәләләрдә шакирдләрә башга шәкилчиләр вериб онларын омоним формасыны һәмин моделләр әсасында гаршылыглы ишләтмәји тәләб етмәк олар. Мәсәлән, шакирдләрә -лы-ли-лу-лү шәкилчиләри верилир. Онларын омоним вариантларыны тапыб гаршылыглы ишләтмәји тәләб етмәклә мүәллим шакирдләрин јарымјарадычы ишләрини там јарадычылыг тәләб едән ишләрлә әвәз етмәји нәзәрдә тутур. Бу чүр тәдричилик шакирдләрин ишә олан марагыны артырыр, онларын ахтарычылыг габилијјәтләрини инкишаф етдирир. Белә тапшырыглар үзәриндә ишләјән шакирдләрин дәрсликләрдән, һәр чүр васитәдән, хүсусән лүғәтләрдән истифадә етмәсинә нәинки ичазә вермәк олар, һәтта буна шәраит дә јаратмаг вачибдир. Синифдәки бүтүн шакирдләрин чәтинлик чәкдикләри мүшаһидә едилирсә, мүәллим бу вә ја башга әламәтинә көрә гаршыдакы проблеми нечә һәлл етмәји шакирдләрин јадына салыр. Мәсәлән, белә вәзијјәт -лы-ли-лу-лү шәкилчиләринин омонимлији илә әлагәдар мејдана чыхарса, мүәллим шакирдләрә хатырладыр ки, бу шәкилчиләр тәхәллүс билдирән сөзләри әмәлә кәтирмәк үчүн ишләдилир. Омонимлик јарадан икинчи вариант исә шакирдләрин јадына салынмыр. Буну онлар өзләри мүәјјәнләшдирир вә ашағыдакы **формада өз** тәдгигатларыны үмумиләшдирирләр:

Давуд **Ордубадлы**—Исмајыл мүәллим **ордубадлыдыр.**

Исмајыл **Шыхлы**—Гардашхан **шыхлыдыр...**

Омоним шәкилчиләрин үчүнчү варианты илә шакирдләри таныш едәркән һәм формадан мәзмуна, һәм дә мәзмундан формаја догру истигамәт көтүрмәк олар. Һәр ики һалда

Scanned with ACE Scanner

фактик дил материаллары үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәси әсас јер тутмалыдыр. Мәсәлән, јухарыдакы мисалларда белә имкан вардыр. **-ин** шәкилчисинин үчүнчү варианты да шакирдләрин мүшаһидәси илә ашкар едилир вә онларын да омонимлијин һаггында мүһакимә јүрүдүлүр.

Мүшаһидә әсасында үчүнчү вариантын икинчи вә биринчи вариантлардан башлыча фәрги, ја да фәргләри ајдынлашдырылыр. Вургулу вә вургусуз шәкилчиләрин дә әслиндә омоним шәкилчиләр олдуғу гејд едилир. Формача ејни олан шәкилчиләр белә һалларда анчаг вургу илә фәргләнирләр. Лакин бир һалда онлар исим әмәлә кәтирирләрсә, дикәр һалда фе'лин әмр формасынын икинчи шәхсини јарадырлар. Мәсәлән: кәл-ин—кәл-ин; гош-ун—гөш-ун.

Мүасир Азәрбајчан дили белә омоним формаларла зәнкин олдуғундан мүәллим омоним шәкилчиләрин әксәријјәтини шакирдләрин өзләринә тапдырмаг јолу илә мејдана чыхарыр. Даһа доғрусу, тәдгигатчылыг үсулу вә проблем ситуасијасы јаратмаг јолу илә мүәллим биликләрин кәшф едилмәсини шакирдләрин өзләринә һәвалә едә билир.

Һәмин мәгсәдлә башга бир јениликдән дә истифадә етмәк олар. Сөһбәт трансформасијадан кедир. Шакирдләр трансформасија јолу илә омонимлик кими марағлы дил һадисәсинин маһијјәтини даһа јахшы баша дүшүрләр. Онлар бир модели башга формаја салараг, јә'ни ондан јени нитг модели дүзәлдәрәк омонимләр арасындакы лексик-семантик, лексик-грамматик фәргләри даһа јахшы мүшаһидә едә билирләр.

Әли Кәнчәли—Кәнчәли Әли, Исмајыл бәј Гутгашынлы—гутгашынлы Кәрим мүәллим кими ифадә-моделләр јаратмагла да омонимлијин маһијјәтини шакирдләрин шүурлу дәрк етмәләринә наил олмаг мүмкүндүр. Бу јолла шакирдләрин биликләри даһа шүурлулуг факторуна әсасланыр.

Мүәллимин вә шакирдләрин әмәјини елми тәшкил етмәк мәгсәдилә бурада аудиовизуал истигамәтдән истифадәнин дә өз үстүнлүкләри вардыр. -лы-ли-лу-лү шәкилчиләринин омонимлијинин үч вариантындан бирини кодоскоп, ја да епидиоскоп васитәсилә екрана вермәклә һәм вахта гәнаәт етмәк, һәм дә шакирдләрин тәдгигатынын лазыми истигамәтә дүшмәсинә конкрет шәраит јаратмаг олар. Екранда һәмин шәкилчиләрин сифәт дүзәлдән даһа чох мәһсулдар формасы верилир. Онун икинчи вә үчүнчү формада ишләнмәси исә схем васитәсилә јада салыныр, даһа доғрусу, буна

ишарә едилир. Кодокадр, ја да епикадрын (екранда нүмајиш етдирилән сөз, чүмлә вә с.) формасы вә мәзмуну белә ифадә едилир:

шахта-лы кечә
мәзә-ли һадисә
горху-лу **әһвалат**
күрү-лү балыг

Ајдындыр ки, икинчи вә үчүнчү вариантларда шакирдләр тәхәллүс билдирән исимләри, јерлилик-һаралылыг билдирән исимләри дүзәлдән ејни формалы шәкилчиләрдән истифадә едәчәкләр, онлары биринчи вариантдакы модел әсасында көкләрә әлавә едәчәкләр. Бу јолла шакирдләрин тәдгигат ишләринә башламасына гәдәрки мүддәт бир нечә дәфә ихтисар едилир, әсл ахтарышлара башламаг үчүн истигамәт верән модел исә һәмишә көз гаршысындадыр.

Визуал јолла јарадылан белә дидактик имканы акустик јолла даһа да сәмәрәләшдирмәк олар. Буну нечә етмәк мәсләһәтдир?

Визуал јолла екранда нүмајиш етдирилән кодокадр, ја да епикадр шакирдләрә апарылачаг ахтарышларын әсас истигамәтини конкрет нүмунәләр әсасында хатырладыр. Сонракы иш чәтин олдугда мүәллим фактик дил материалларыны магнит јазысы васитәсилә сәсләндирир. Сәсләндирилмиш мәтндәки чүмләләр икинчи вә үчүнчү вариантлара аид мисалларла зәнкин олмалыдыр. Мәтнин рабитәли вә ја рабитәсиз олмасындан асылы олмајараг чүмләләр шәкилчиләрин омонимлијинин о бири вариантларыны шакирдләрин јадына салмалыдыр. Белә мәтнләрдән һәр шакирд она лазым олан гәдәр истифадә едир.

Индијә гәдәр Азәрбајчан дили мәктәб курсунун һеч бир компонентинин електроакустик курсу һазырланмамышдыр. Һалбуки буна бөјүк еһтијач вардыр. Мәсәлән, омонимија үзрә апарылан тә'лим ишләринин бир гисми електроакустика илә ичра олундугда әлдә едилән сәмәрә һисс едиләчәк дәрәчәдә артыр.

Тәкчә омоним шәкилчиләрин дејил, омонимлијин башга хүсусијјәтләринин ајдынлашдырылмасына, репродуктив анлашма заманы омонимләрлә полисемик сөзләри фәргләндирмәк үзрә бачарыглар јаратмаг ишиндә магнит јазылары мүәллимин ән јахшы вә е'тибарлы көмәкчиси ола биләр.

Кечән илләрин тәчрүбәси көстәрди ки, шакирдләр по-

лисемик сөзләрлә омоним сөзләри фәргләндирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бунларын бир-бири илә әлагәли олмасына, биринин дикәринә кечмәсинә бахмајараг, фактик олараг мүстәгил ики дил һадисәсидир; һәр биринин өз сәрһәдләри вә параметрләри вардыр. Полисемија сөзүн (һәр һансы бир сөзүн) әлагәли мә'наларыны ифадә едирсә, омонимија бир сөзүн һеч бир әлагәси олмајан мә'наларыны билдирир, она көрә дә мүхтәлиф сөзләрин јаранмасына хидмәт едир. Бир заман әлагәли олан мә'налар заман кечдикчә бир-бириндән узаглаша билир, мүстәгил мә'налар заһирә чыхыр. Беләликлә дә, омоним сөзләр полисемантик сөзләрин һесабына артыр, тәшәккүл едир.

Диктор мәтни васитәсилә шакирдләрин мүшаһидәсинә чатдырылан чүмләләрдә полисемија вә омонимија һадисәси пәракәндә һалда шакирдләрин ешитмәклә (ешитмә јолу илә) тәһлилинә верилир. Анчаг ешитмә јолу илә бу ишин өһдәсиндән кәлмәк мүмкүн олмадыгда мүәллим јенә дә чап-график материаллара мүрачиәт едир. Шакирдләр адәтән көрмәклә даһа јахшы тәһлил-тәркиб әмәлијјаты апара билирләр. Һәмин фәалијјәт формасыны сонра јенә дә ешитмә јолу илә фәалијјәтлә әвәз етмәк лазым олур. Мәһз автоматлашма, тез реаксија ешитмә сырасы илә апарылан тә'лим заманы јараныр. Дәрк етмәјин визуал канала ичрасы нә гәдәр вачибдирсә, акустик ичрасы да бир о гәдәр вачибдир. Бунлар бир-бирини тамамламалы, бири дикәринә әсасланмалыдыр. Автоматлашма вә бачарыгларын вәрдишә чеврилмәси бу заман даһа јахшы мүмкүн олур.

Азәрбајчан дилинин лексик-семантик системиндә омонимија һадисәси мүһүм јер тутур. Дүзкүн данышыг гајдаларына, јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк үчүн омонимија һадисәсинин тәкчә заһири әламәтләри илә таныш олмаг аздыр, бунун дахили әламәтләрини—спесификасынын маһијјәтини дә дүзкүн тәсәввүр етмәк вачибдир. Она көрә дә тә'лим просесиндә әсас истигамәт белә көтүрүләрсә, елми чәһәтдән, хүсусән мәнимсәмә психолокијасы бахымындан, шакирдләрин фикри фәаллығы артар, шүурлулуг фактору да күчләнәр. Әсас иш моделләшдирмә—трансформасија—аудивизуаллыг системиндә апарылыр.

Бу да өз нөвбәсиндә белә ичра едилдикдә алынан нәтичәләр даһа инандырычы олур. Бунлар ашағыдакы ардычыллыгла баш верир: Чап—график материаллар үзәриндә

иш, визуал канала јөнәлмиш техники васитәлә иш, акустик канала јөнәлмиш техники васитәлә иш, комплекс шәкилдә апарылан тә'лим васитәләри илә иш.

Көрүндүјү кими, белә ардычыллыг шакирдләрин мәнимсәмә просесинин тәбиәтинә чох ујғундур. Омонимлик кими мараглы дил һадисәсини дәриндән дәрк етмәк вә ондан нитгдә бачарыгла истифадә етмәк үчүн әввәлчә даһа дәриндән тәһлил-тәркиб әмәлијјаты апармаға шәраит јарадан дидактик имканлар, сонралар исә тәдричән сүр'әтлә фәалијјәт көстәрмәк үчүн фајдалы олан дидактик имканлардан истифадә етмәк **лазымдыр.**

Омонимлик проблеми Азәрбајчан дилинин мәктәб курсунда инди һәмишәкиндән даһа чох диггәти чәлб едир. Һәмин проблем инди һәм дилчилик әдәбијјатында, һәм дә методик мәнбәләрдә тәдгигатчыларын бөјүк әһәмијјәт вердикләри тәдгигат објектинә чеврилмишдир.

РПМ

ЈАРАДЫЧЫ ЈАЗЫЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН*

Пәриш ӘЛӘКБӘРОВА
Агдам РХМШ-нын методисти

ШАКИРД тәфәккүрүнүн инкишаф етдирилмәсиндә јарадычы иншаларын ролу бөјүкдүр. Әкәр шакирд мөвзу, јахуд сурәт һаггында өз фикрини ифадә едирсә, демәли, о, јарадычылыг иши көрүр.

Һәртәрәфли билијә малик, тәшәббүскар, фәал јарадычы адамлар тәрбијә етмәк проблеми илә әлагәдар олараг мән дә шакирдләрин тәфәккүр габилијјәтинин инкишафына чидди фикир верирәм. Белә ки, шакирдләрин инша јазыларда мүсбәт нәтичә әлдә етмәләри үчүн јазыдан әввәл онларда тәдгигатчылыг, билигләрә фәал сурәтдә јијәләнмәк бачарығы ашылајырам. Бу мәгсәдлә јазылачаг конкрет вә ја сәрбәст мөвзу үчүн карточкаларда суаллар тәртиб едирәм. Алдығым гыса чавабларла онларын мөвзуја мүнасибәтини өјрәнәрәк үмуми көстәриш верир, јахуд вәрәгәләрдә рә'јләр јазырам.

Карточка системи илә дәрси тәшкил етмәк мүәллимдән бө-

* РПМ—Республика педагожи мүһазирәләринин материалларындан.

jүк зәһмәт, кәркин ишләмәк тәләб етсә дә, тә'лимдә jүксәк кejфиjjәт вә фәаллыг jарадыр.

Програм материалына аид тәртиб етдиjим карточкалар шакирдләри һәм мөвзу үзрә ишләмәjә дүзкүн истигамәтләндирир, һәм дә кичик инша характери дашыjан jазылы чавабларда шакирдләрин орфографиjа, дурғу ишарәләри вә үслуб сәһвләринә дүзәлишләр вермәjә имкан jарадыр.

Мән jарадычы иншалар просесиндә тәтбиг етдиjим үсуллары тәкмилләшдирәркән елми-техники вә мәдәни тәрәгги дөврүнүн ирәли сүрдүjү jени мәсәләләри шакирдләрә даһа сәмәрәли јолларла чатдырмаға чалышырам. Лакин ән'әнәви тә'лим үсулларынын ән гиjмәтли чәһәтләрини сахламагла онлары тәкмилләшдирмәjә сә'ј көстәрирәм. Мәсәлән, IX синифдә ән'әнәви инша jазы үсулуна садиг галараг С. Ә. Ширванинин jарадычылығына аид мөвзулар үзрә шакирдләрин jарадычы тәфәккүрүнү, идрак фәалиjjәтини инкишаф етдирмәк мәгсәдилә инша мөвзуларыны елә тәртиб едирәм ки, онлар мөвзуну дәрсликдән jox, шаирин бәдии әсәрләри илә әлагәдар өз мүстәгил фикирләрини jазырлар. «С. Ә. Ширванинин сатираларында реализм нә үчүн үстүндүр?», «С. Ә. Ширванинин муасир елмләрин тәблиғатчысы олдуғуну нечә сүбут едә биләрсән?» мөвзулары үзрә апардығым jазыларын һәм планларынын тәртиби, һәм дә мөвзуларын план үзрә дүзкүн әһатә едилмәси, сурәт вә һадисәләр һаггында фикрин дүзкүн вә ардычыл верилмәси, бәдии чәһәтдән дүзкүн ишләнмәси, дилинин садә вә рәванлығы, мүстәгиллиjи тә'лим үсулунун билаваситә тәкмилләшдирилмәси илә әлагәдардыр.

Биринчи мөвзу илә әлагәдар шакирд «Н»-ин тәртиб етдиjи план:

1. С. Ә. Ширвани реализм саһәсиндә һансы бәдии ирси давам вә инкишаф етдирмишдир.

2. С. Ә. Ширвани реализминин (сатираларынын) хүсусиjjәтләри:

а) jаланчы руһанилэрин тәнгиди;

б) руһани тәһсилинин пучлуғунун аjдын верилмәси;

в) С. Ә. Ширванинин сатираларында һагсызлығын, бәрабәрсизлиjин тәнгид вә ифшасы;

г) шаирин сатираларында гадына jени мүнасибәт.

3. С. Ә. Ширванинин jарадычылығында зиддиjjәтли чәһәтләр.

4. С. Ә3им сатираларынын халгымызын ичтимаи шүурунун ojанмасында ролу.

Көрүндүjү кими, шакирд тәртиб етдиjи план әсасында өз jазы ишиндә кустарчылыгдан гачмыш, иншаjа jарадычы мүнасибәт бәсләмишдир.

«С. Ә. Ширванинин мүасир елмләрин гызғын тәблиғатчысы олдуғуну нечә сүбут едә биләрсән?» мөвзусунда инша jазан шакирдин jазысынын jекунуна нәзәр салаг:

«...С. Әзимин әсәрләри мүасир кәнчләримизин тәрбиjәсиндә бөjүк рол ojнаjыр. Онун әсәрләрини охудугча биздә jахшы, нәчиб вә хejирхаһ бир инсан олмаг, горхмазлыг, алиҹәнаблыг, тәдбирлилик кими көзәл һиссләр jараныр.

...Шаирин, рус дилини оғлунун шәхсиндә овахткы кәнчләрә өjрәнмәjи мәсләһәт көрмәси бу күнүн актуал тәләбләринә дә чаваб верир. Онун дин вә мөвһумат әлejһинә jазылмыш ше'рләрини охуjан совет мәктәблиси баша дүшүр ки, дин вә мөвһумат истисмар алəти олмушдур.

Мүасир дөврдә ислам дининин галыгларына гаршы мүбаризәдә шаирин әсәрләри кәскин бир силаһдыр. Мәһз бу хүсусиjjәтләринә көрә дejә биләрик ки, С. Ә. Ширванинин Азәрбаjчан поезиjасында өз jери, өз мөвгеjи вардыр. Бүтүн jарадычылығы бojу мүасир елмләрин тәблиғатчысы олдуғу үчүн әбәди мәш'әлә дөнүб шаирләримизин jолуну ишыгландыран шаир өзүнүн өлмәзлиjини ше'рләринин бириндә белә гejд едир:

Мөвти-чисмани илә санма мәним өлмәjими,
Сejjида, өлмәрәм, аләмдә сәсим вар мәним.

Jазычы-алим Ә. Чәфәрзадәнин «Аләмдә сәсим вар» романы биз кәнчләрә бир даһа сүбут едир ки, өз һәjатыны халгынын савадланмасына, мәдәни чәһәтдән инкишаф етмәсинә нәср едәнләр өлмүр, онлар әбәдиjjәтә говушурлар».

Инша jазылары просесиндә шакирдләрә дүзкүн фикирләшмәjи, дүшүнмәjи, билнкләрә сәмәрәли jиjәләнмәjи өjрәтмәjә чалышырам. Онларын идрак фәалиjjәтини инкишаф етдирмәк, мүстәгиллиjини артырмаг, әзбәрчилик вә китабдан көчүрмә һалларынын гаршысыны алмаг үчүн конкрет мөвзулар үзрә апардығым иншаларда елә вәзиjjәт jарадырам ки, шакирд истәр-истәмәз мөвзуjа jарадычы мүнасибәт бәсләjир. Мәсәлән, Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсиндә Рүстәм бәj вә Фәхрәддин сурәтләринә нечә мүнасибәт бәсләjирсән?», «Сәадәт ханым сурәтиндән нә үчүн хошум кәлир» мөвзулары үзрә апардығым иншалар көстәрир ки, мүәл-

Scanned with ACE Scanner

лим шакирдләрдәки пассивлији, мөвзуја биканә мүнасибәти арадан галдырараг, онларда билијә јијәләнмәјә мараг ојатмагла мүстәгил ишләри тәшкил едә биләр.

Инша јазылар үчүн мөвзулары елә тәртиб едирәм ки, онун әсасында шакирд өз шүурунун формалашмасына хидмәт етмиш олсун; јә'ни шакирд чари вәзифәләрлә јанашы, перспектив вәзифәләр үчүн дә нәтичә чыхармаг имканы әлдә етсин. Мәсәлән, шакирд «Д» «Сәадәт ханым сурәтиндән нә үчүн хошум кәлир» сәрлөвһәли иншасында јазыр:

«...Сәадәт ханым мәрд, дүшдүјү чәтинликдән чыхмағы бачаран бир гыздыр. О, атасынын Фәхрәддини өлдүрмәк фикрини ешитдикдә чәтин вәзијјәтдә галыр. Лакин тәдбирли вә ағыллы олдуғу үчүн чыхыш јолу тапыр. О, Һүрү нәнәнин васитәсилә атасынын нијјәтини Фәхрәддинә чатдырыр.

Н. Вәзировун мүсбәт гәһрәманларындан олан Сәадәт ханым дејәрдим ки, мәним ән чох севдијим сурәтдир. Чүнки мүасир дөврүмүзүн гызларына хас олан бир чох хүсусијјәтләр онда да вардыр. О һәр шејә шүурлу јанашыр. Дөврүнүн көһнә адәт-ән'әнәләринә гаршы чыхыр, доғма јурдуну мәдәни өлкәләр сырасында көрмәк истәјир.

Мүбаризәдә Фәхрәддин кими мүлајимлик јолуну тутан Сәадәт ханым кәләчәјә инамла бахыр. Һәјат ону сарсытса да, севкилиси кими бәдбинләшмир. Биз буну онун Фәхрәддинин чәназәси гаршысында дедији сөзләрдән көрүрүк: «...Белә намәрдлик олмазды сән еләдин, Фәхрәддин!... Уффф.... Үрәјимә елә бир даг чәкдин ки, өләнәчән мәни јандырачаг! Фәхрәддин! Өлсәм, бу әзијјәтдән хилас оларам. Лакин өлмәк истәмирәм. Бундан сонра мән, анчаг сәнин арзуларыны һәјата кечирмәк үчүн јашајачағам. Һејф сәнә, Фәхрәддин, бу вәһшиләр сәнин гәдрини билмәдиләр!..».

Сәадәт ханымын бу сөзләри биз шакирдләрдә һаггы, әдаләти боған, инсанын инсан тәрәфиндән өлдүрүлмәсини тәшкил едән көһнә гурулуша гаршы нифрәт, Бөјүк Октјабра, онун јарадычыларына исә мәһәббәт һиссини гүввәтләндирир.

Шанлы Октјабрын тәнтәнәси нәтичәсиндә Н. Вәзировун Фәхрәддин сурәти васитәсилә һәјата кечирмәк истәдији арзуларыны Сәадәт кими кәнчләримиз баша чатдырдылар. Онлар мүбаризә мејданында мәш'әлә чевриләрәк халг күтләсинин јолуну маариф вә мәдәнијјәт зијасы илә ишыгландырдылар. Инди белә кәнчләр һәјатымызын бүтүн саһәләриндә чохдур. Лакин онларын мүбаризәси коммунизм уғрунда мүбаризәдир.

Индики Сәадәтләрин мүбаризәси һәр бир саһәдә рекорд мәһсул әлдә етмәк мүбаризәсидир.

Һәјатымызын белә көстәричиләрини рајонумуз үзрә көтүрсәк А. Намазова, С. Кәримова, М. Гулијева, Х. Аббасова вә башгаларынын шәхсиндә даһа јахшы көрә биләрик.

Бәли, Сәадәт ханымы она көрә севирәм ки, өз ағлы, намусу, сәдагәти, тәдбирли олмасы, халг вә вәтән јолунда чалышмасы илә өзүндән сонракы нәслин јетишмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр».

Шакирдләрин јазылары көстәрир ки, вахтын мәһсулдар әмәјә сәрф олунмасы фәал тәфәккүрүн нәзәри һазырлығына вә инкишафына тә'сир көстәрир. Мән дәрс дедијим бүтүн синифләрдә чалышырам ки, шакирдләр әсәрдә вә баш вермиш һадисәләрдә нәјин јахшы, нәјин пис, кимин һаглы, кимин һагсыз олдуғуну мүәјјәнләшдирәркән зеһнин бүтүн һәрәкәтләриндә тәфәккүр просеси, дүшүнмә мәшги башлансын.

«Сән кимә охшамаг истәрдин?», «Охудуғум бәдии әсәрләр мәнә нә верди», «Мүгәддәс абидә», «Гафгаз гәһрәманлар дијарыдыр», «Кәндимизә баһар кәлир», «Мәним атам», «Өлүләр» әсәриндә Искәндәрин һансы һәрәкәтләри илә разыјам, һансылары илә разы дејиләм» вә с. мөвзулар үзрә апардығым сәрбәст вә мүһакимә характерли инша јазылардан белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, инсан, о чүмләдән орта мәктәб шакирди шәраитин пассив мәһсулу дејил, практик, фәал јарадычы субјектидир. О, тарихи просесин објектив ганунаујғунлуғуну дәрк едәркән һәмин просесдә дәјишиклик едә биләр. Фикрими ајдынлашдырмаг үчүн шакирд С.-ин Искәндәрин һансы һәрәкәтләри илә разыјам, һансылары илә разы дејиләм» иншасынын јекунуна нәзәр салаг.

«...Әсәри охудугча Искәндәр сурәтини диггәтлә изләјирдим. Искәндәрлә Шејх Нәсруллаһын гаршылашдығы сәһнәләрдә Искәндәрин гәләбәси мәни чох севиндирирди. Она көрә севинирдим ки, мөһумата гаршы чыхан кәнчләр һәјатда вар иди.

Искәндәр идеал гәһрәман олмаса да, онун өлдүрүчү күлүшү, ачы вә кәскин сөзләри «Исфаһан лотулары»ны еһтијатлы олмаға, онлары кечә икән гачмаға мәчбур едир. Лакин Искәндәрин гүсурлу чәһәтләри дә вардыр.

Мән истәрдим ки, о, сөзлә јох, иши, әмәли фәалијјәти илә динә, мөвһумата гаршы мүбаризә апара иди. Мән арзу едәрдим ки, Искәндәр гаранлыг дүнјада шимшәк кими чахыб, тез

Scanned with ACE Scanner

дә сөнмәјә иди. О, бир күнәшә чеврилиб даим парлајараг, га-
ранлыг дүнјаны ал шәфәгләри илә бојаја иди.
Мән истәрдим ки, Искәндәр Н. Вәзировун Фәхрәддинин-
дән ирәли кедәрәк дөврүнүн зијалылары илә мәфкурә бир-
лији јарадыб бүтүн инсанлары гәфләт јухусундан ојада иди.
Нәһајәт, мән истәрдим ки, халгын гүдрәт вә гүввәсиндән исти-
фадә едәрәк хошбәхт һәјатын гурулмасында Искәндәрин мү-
бариз ролу ола иди».
Нүмунә вердијим бу јазыдан һисс етмәк чәтин дејил ки,
шакирдләр китабдакылары охудуғу кими көчүрмүр, әдәби
ирсимизә јахындан бәләд олмагла бәрабәр о дөврүн ичтимаи-
сијаси һадисәләринин дәрин тәһлилини верир, һәм дә әсәрин
гәһрәманларына тәнгиди чәһәтдән јанашмагла, онларын мә'-
нәви аләмини саф-чүрүк етмәк габилијјәтинә јијәләнирләр.
Сәрбәст мөвзулар үзрә иншалар просесиндә мөвзу илә
әлагәдар партија вә һөкумәтимизә, Вәтәнимизә вә халгымыза
мәһәббәт һиссини гүввәтләндирмәјә чалышырам. Ејни заман-
да јарадычылыг габилијјәти олан шакирдләрә даһа чидди вә
гајғы илә јанашараг, онларда өз јарадычылыгларына инам
һиссини гүввәтләндирирәм.
IX синиф шакирди Л. тәсвири-тәһкијә характерли «Кән-
димизә баһар кәлир» иншасында, кичик дә олса, образлы һәјат
ләвһәләрини вәтәнпәрвәр бир јазычы кими јарадараг јазыр:
«...Кәндимиздән сөһбәт дүшәндә көзләрим өнүндә нә гәдәр
көзәл рәнкарәнк мәнзәрәләр чанланыр.
Кәндимиз сылдырым гајалы уча бир дағын гојнунда јер-
ләшир. Әсрләрин јадикары олан вүгарлы вә әзәмәтли дағ,
санки бу кичик кәнди өз мөһтәшәм әлләри илә кениш синәсинә
сыхмышдыр.

Кәндин ашағы тәрәфиндән, дағлардан баш алыб кәлән
бөјүк бир чај ахыр. Ондан азачыг аралы сых вә һүндүр ағач-
лы бир мешә јерләшир.
Баһар фәслиндә буралар даһа чазибәдар, даһа көзәл
олур. Артыг гыш сојуг, јумшаг гары, дондуручу шахтасы илә
кечиб кетмишдир. Һәр јердә баһар нәфәси, баһар тәравәти ду-
јулмагдадыр. Бәли, бизим кәндә дә һамыја севинч, сәадәт кә-
тирә биләчәк бир баһар кәлир...».
Шакирд тәфәккүрүнүн мәһсулу олан јазынын бу кичик
парчасында көрүн нә гәдәр тәбиәтә вурғунлуг, дәрин лиризм,
бәдии ифадә васитәләриндән истифадә бачарығы, никбин әһ-
вали-руһијјә, сәмимијјәт вардыр.

Шакирд јазысынын мәзмунча долғун, бәдии чәһәтдән тә'-
сирли, үслуб вә дил е'тибарилә анлашыглы олмасы үчүн онла-
рын мөвчуд биликләри илә јени јазачаглары мөвзулар ара-
сында тәбии әлагә јаратмаға чалышырам. Мәсәлән, «Кәнди-
мизә баһар кәлир» мөвзусу үзрә апардығым иншанын әввә-
линдә сүжет, пејзаж, мүбалиғә, тәшбеһ, истиарә, тәзад, тәк-
рир вә с. һаггында гыса мүсаһибә апарыр, классик ирсимиз-
дән нүмунәләри хатырлатмагла шакирдләри мөвзу әтрафын-
дг фәаллашдырыр, онларын тәфәккүр мүстәгиллијини инки-
шаф етдирирәм. Сөз јох ки, бачарыглы шакирдләр мүәлли-
мин проблемли шәрһиндән, гисмән дә олса, бир тәдгигатчы
кими истифадә едирләр.
Тәәссүф ки, чидди сә'ј көстәрмәјимә бахмајараг, мән
һәләлик истәдијим вә тәләб олунан нәтичәни әлдә едә билмә-
мишәм. Бунун бир нечә сәбәби вардыр:
1. Мә'лумдур ки, јазы мәсәләси узун сүрән вә мүрәккәб
бир просесдир. Көркәмли педагоглар һаглы олараг көстәрир-
ләр ки, ушағы ашағы синифләрдән һәјата алышдырмаг ла-
зымдыр.
Бөјүк пролетар әдиби М. Горки дејир ки, ушағын гәлбин-
дә чохлу симләр вардыр. Сәнәткар мүәллимин әлинә дүшдүк-
дә бу симләр чох көзәл аһәнклә чалыныр. Әксинә, шәрәфли
мүәллимлик сәнәтини севмәјәнләр ушағын гәлбиндәки симлә-
ри корлајыр, нечә дејәрләр, көкдән салырлар.
Бүнөврәси ибтидаи синифләрдән әшјалар вә шәкилләр
үзәриндә гојулан иншалар, мүшаһидәләр әсасында јазыларкән
садәликдән мүрәккәблијә доғру инкишаф едир.
VI—VII синифләрдә садә сүжетли әсәрләр, сәрбәст мөв-
зулар үзрә апарылан, јахуд рә'ј характерли иншалар VIII—X
синифләрдәки иншалар үчүн зәмин јаратмалыдыр. Јә'ни, ша-
кирд VIII синфә гәдәр чүмләләр арасында мәнтиги ардычыл-
лығы вермәклә бәрабәр, һәм дә савадлы јазмағы вә гаршыја
гојулмуш зәрури мәсәләјә шәхси мүнасибәтини билдирмәли-
дир.
2. Шакирд грамматикадан алдығы нәзәри биликләри ин-
ша јазысында тәтбиг етмәји бачармалыдыр.
3. Алдығы нәзәри биликләр әсасында дәрслик вә мәтбу-
атда тәсадүф етдији нөгсанлара тәнгиди јанашмағы бачарма-
лыдыр.
Әлбәттә, шакирд гејд олунанлары минимум дәрәчәдә ба-
чармаса, јухары синифдә дәрс дејән мүәллим чәтинликләрлә

Scanned with ACE Scanner

растлашачаг, көркин ишләмәсинә бахмајараг, бәлкә дә, истә-
дији нәтичәни әлдә етмәјәчәкдир.

Шакирд јазыларындакы нөгсанларын бир гисми әкәр он-
ларын сәһләнкарлығы илә бағлыдырса, дикәр гисми дә башга
сәбәбләрлә әлагәдардыр:

1) дил вә әдәбијјат дәрсләринин 4—10-чу синифләрдә ејни
мүәллим тәрәфиндән апарылмамасы;

2) дилимизин грамматик гајдалары илә дәрсликләр ара-
сында тәсадүф олунан нөгсанларын арадан галдырылмамасы;

3) орфографија, дәрслик вә мәтбуат арасында сабитлик
олмадығы үчүн мүәллимә гаршы шакирдләрдә јаранан инам-
сызлыг;

4) програма дахил олан бәдии әсәрләрин вә орфографија
китабларынын мәктәб китабханаларында (әсасән) олмамасы.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ТӘДРИС ФИЛМЛӘРИНДӘН НЕЧӘ ИСТИФАДӘ ЕДИРӘМ

Афәт ӘЬМӘДОВА
239 нөмрәли мәктәбин мүәллими

БИЗ мүәллимләрдән тәләб олунур ки, аз мүддәтдә ша-
кирдләрә даһа чох билик верәк. Бу тәләби јеринә јетир-
мәкдә тәдрис филмләринин әһәмијјәти чох бөјүкдүр.
Кинофилм шакирди јазычынын доғулдуғу јерә, кәздији шә-
һәрләрә апарыр, тарихи һадисә вә мәнбәләрлә таныш едир.

Кинофилмдә экс етдирилән әһвалатлар шакирдләрдә
мүстәгил фикир јүрүтмәк, тәәссүратларыны башгаларына
сөјләмәк еһтијачы доғурмагла мүәллимин мүһазирәсини
әјаниләшдирир, дәрсин мараглы вә даһа чанлы кечмәсинә
гүввәтли тә'сир көстәрир.

Бу мәгаләмдә мән охучулары әдәбијјат дәрсләриндә
тәдрис филмләриндән истифадә тәчрүбәмә даир бир нечә нү-
мунә илә таныш етмәк мәгсәдини гаршыја гојмушам.

IX синифдә М. Ф. Ахундовун «Шәрг поемасы»ны кечәр-
кән «Мирзә Фәтәли Ахундов» адлы тәдрис филминдән Пуш-

кинин дуелдә өлүм сәһнәсини тәсвир едән һиссәни киноапа-
ратда нүмајиш үчүн һазыр вәзијјәтдә гојурам. Әввәлчә, ша-
кирдләрә VIII синифдә Пушкин һаггында кечдикләрини
хатырлатмаг мәгсәдилә ашағыдакы суаллары верирәм.

1. Даһи рус шаири А. С. Пушкинин һәјат вә фәалијјәти
һаггында нә дејә биләрсиниз?

2. I Николајла Пушкин арасында олан мүнасибәтин кәс-
кинләшмәсинә сәбәб нә олмушдур?

(Шакирдләр јадда галан бир нечә епизод сөјләјирләр.)
—Ушаглар, инди сиз Пушкинин дуелдә өлүм сәһнәсини тәс-
вир едән бир фрагментә бахачагсыныз (филми нүмајиш ет-
дирирәм).

Көстәрилән фрагмент үзәриндә ашағыдакы мүсаһибәни
тәшкил едирәм:

1. Бахдығыныз парчада көрдүјүнүз һадисәләр һаггында
нә дејә биләрсиниз?

2. Бөјүк шаирин хаинчәсинә өлдүрүлмәси нәјә сәбәб ол-
ду?

3. Бу бөјүк итки рус халгына вә онун габагчыл зијалы-
ларына вә һабелә Русијада јашајан башга халглара нечә
тә'сир етди?

4. Гафгаз халглары адындан Пушкинә сахланан матәм
өз ифадәсини М. Ф. Ахундовун поемасында нечә тапды?

Бу мүсаһибәдән сонра М. Ф. Ахундовун «Шәрг поемасы»-
нын М. J. Лермонтовун «Шаирин өлүмү» ше'риндән сонра
јахшы бир әсәр олдуғуну гејд едир вә поеманын охусуна
башлајырам.

Ифадәли охудан сонра белә бир проблем ситуасија ја-
радырам:

1. М. Ф. Ахундовун рус әдәбијјатынын көркәмли сима-
лары һаггында сөјләдији фикирдән һансы нәтичәни чыхармаг
олар?

2. Ахундовла Белинскинин Пушкинә вердији гијмәт ара-
сында һансы идеја јахынлығы варды?

Евдә поемадан — әдәбијјат мүнтәхабаты үзрә (сәһ. 10)
«Аһ, о дәмләр, а достум» мисрасындан «Пушкин алмыш әлин-
дән, ичиб јетирмиш сона» мисрасына гәдәр вә поеманын
ахырындан 12 мисра әзбәрләмәји тапшырырам.

Scanned with ACE Scanner

IX синифдә «Һачы Гара» әсәрини кечәркән мәзмун үзрә ишлә әлагәдар кириш мусаһибәсиндән сонра филми нүмајиш етдирирәм. (Әсәр Һејдәр бәјин монологу илә башлајыр). Әсәр Һејдәр бәјин монологу илә башландығына көрә филм дә Һејдәр бәјин монологу илә башлајыр).

Филмдә шакирдләр һәр бир образын өзүнәмәхсус данышыг дилини ешидир вә милли кејим формаларыны да көрүрләр.

Филм характерләрин ачылмасына, образларын кениш, әтрафлы тәһлилинә көмәк етмәклә шакирдләр Һачы Гаранын аиләсинә олан мүнасибәтини дә Түкәзлә олан сөһбәтиндә ешидир вә көрүрләр.

Филмә бахдыгдан сонра шакирдләрә мүхтәлиф характерли тапшырыг верирәм.

I чәркә—Дүнја әдәбијјатында Һачы Гарадан башга, даһа һансы хәсис образлары танyјырсыныз?

II чәркә — Әдәбијјатымызда илк мүсбәт гадын образлары һансылардыр?

III чәркә — Һачы Гаранын характерини ачан ситатлары сечин.

Верилән чаваблара әсасән бир нечә шакирдин билијини гијмәтләндирирәм.

Әдәбијјат дәрсләринин сәмәрәлилијини тә'мин етмәк үчүн тәдрис филмләриндән башга, јери кәлдикчә бәдии филмләрдән дә истифадә едирәм. Мәсәлән VIII синифдә «Короғлу» дастанынын тәдриси заманы габагчадан дүшүнүлмүш план әсасында шакирдләрин һәмин филмә бахмаларыны синифдәнхарич тәшкил едирәм.

Шакирдләр филмә бахдыгдан сонра тәәссүратларыны сөјләмәкдә чәтинлик чәкмир, әсәрин тәһлилиндә фәал иштирак едирләр. Ән зәиф шакирд белә гојулмуш суаллара чаваб вермәјә сә'ј көстәрир.

Суал: Дастанда һансы дөврүн һадисәләри әкс етдирилир?

Чаваб: Дастанда XVI әсрин сону вә XVII әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда баш верән һадисәләр тәсвир олунур.

Суал: Короғлунун мүбаризә мејданына атылмасыны нә илә изаһ едә биләрсиниз?

Чаваб: О јалныз атасынын интигамыны алмаг үчүн дејил, халгынын мәнафеји уғрунда мүбаризә апарыр.

Суал: Дүшмәнләр нә үчүн Короғлуну әлә кечирә билмирдиләр?

Чаваб: Чүнки Короғлу һәм ағыллы вә јенилмәз сәркәрдә, һәм дә кениш халг күтләләринин көмәјинә архаланан бир гәһрәман иди.

X синифдә С. Рәһимовун «Меһман» повестини кечәркән әсәрин мәзмунунун шакирдләрә даһа әтрафлы мәнимсәдилмәси үчүн «Ганун наминә» бәдии филминә коллектив бахыш тәшкил едирәм.

Бахышдан габаг мән шакирдләрә филмдә һансы һиссәләрә даһа чох фикир вермәләри үчүн план тәртиб едирәм:

1. 1930-чу илләрдә өлкәмиздә ичтимаи-сијаси шәраит.

2. Синфи дүшмәнләр дөвләт идарәләриндә вә әдлијјә органларында.

3. Кәнч прокурор вә рајон ичрајијјә комитәсинин сәдри Камилов, мүстәнтиг Муртузов.

4. Меһман совет ганунлары кешијиндә.

5. Меһманын тәрбијәсиндә мәктәбин вә аиләнин ролу.

6. Филмә бахдыгдан сонра, һәмин план әтрафында әсәрин тәһлилинә башлајырыг.

Шакирдләрин филмдән алдыглары тәәссүратлар тәһлил заманы өз мүсбәт тә'сирини көстәрир. Онлар һәм әсәрә, һәм дә филмә өз мүнасибәтләрини билдирирләр. Белә дәрсләр заманы марагды мусаһибәләр башланыр, мүхтәлиф фикирләр сөјләнилир. Әтрафлы тәһлил әсасында әсәрин әсас идејасы ајдынлашыр.

С. С. Ахундовун IV синифдә «Нә үчүн», V синифдә «Гарача гыз» һекајәләрини, VII синифдә «26-лар» поемасыны кечәркән дә бәдии филмләрә бахышдан сәмәрәли истифадә етмәјә сә'ј көстәрирәм. Бүтүн буларын нәтичәси олараг шакирдләр ашағыдакы мөвзуларда инша јазылары мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирә билирләр:

«Тамаша етдијим филм һаггында мүлаһизәләрим», «Мән филмдән нәләр өјрәндим», «Ән чох севдијим кинофилмләр» вә с.

Scanned with ACE Scanner

ӘДӘБИЈЈАТ ТӘ'ЛИМИ ПРОСЕСИНДӘ ЕЛЕКТРОАКУСТИКАНЫН ЈАРАТДЫҒЫ ЈЕНИ ДИДАКТИК ИМКАНЛАР

Расим ӘСӘДОВ
педагожи елмләр доктору

ЕЛЕКТРОАКУСТИКАДАН орта мәктәбдә бүтүн фәнләрин тәдрисиндә истифадә едилир. Лакин әдәбијјат тәдриси просесиндә она даһа чох мүрачиәт олунур. Буну нәзәрә алараг електроакустиканын јаратдығы дидактик имканлары бир фәннин — әдәбијјатын тәдриси әсасында ајдынлашдырмағы мәгсәдәујғун һесаб едирик. Әлбәттә, әдәбијјат тәдрисиндә електроакустиканын јаратдығы ән јени дидактик имканлардан һамысы бурада тәсвир олунмур. Буна көрә дә республиканын мәктәбләриндә реал шәраит јарадан дидактик имканлары әһатә етмәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Һәр бир әдәбијјат мүәллими өз шакирдләринин әдәбијјат фәнни зәмининдәки јарадычылыг потенсиалыны өјрәнмәли, онларын көзәллијә мејлиндәки спесифик чәһәтләри «кәшф» етмәлидир. Буну етмәјинчә мүәллим антроположи принсип әсасында әдәбијјат тә'лимини тәшкил едә билмәз. Мүасир мәктәбдә тәдрис һәм дә антроположи принсип үзәриндә гурулмајынча тә'лим просеси күнүн тәләбләри сәвијјәсинә јүксәлдилә билмәз.

Мәктәбләримиздә әдәбијјат тәдрисинин әсас мәгсәди јазычынын һәјат вә јарадычылығы илә шакирдләри таныш етмәк, бунлара аид мә'луматы мәнимсәтмәкдир. Бу вә ја башга јазычынын әсәрини өјрәнмәк исә әсәрин мәзмунуну, идејасыны, онун јазылдығы тарихи дөврү, сурәтләрин портрет вә дахили аләмләрини, мүәллифин истифадә етдији бәдии тәсвир васитәләрини шакирдләрә ајдынлашдырмағы вә бунлара аид минимум мә'луматы мәнимсәтмәји нәзәрдә тутур. Бүтүн бунларла јанашы, долајы јолларла шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгини дә инкишаф етдирмәк проблеми һәр бир мүәллимин гаршысында дуран ваҹиб педагожи проблемләрдән биридир. Бураја коммунист әхлагы тәрбијәси үчүн бәдии тә'сир васитәләрини дә әлавә етсәк, әдәбијјат тә'лиминин үмуми мәнзәрәсини схематик дә олса, ифадә етмиш оларыг.

Лакин бунларын һамысы орта мәктәбдә әдәбијјат тәдрисинин мүасир тәләбләринә чаваб верә билмир. Әкәр десәк ки,

бурада садалананлар индики шәраитдә орта мәктәбдә әдәбијјат тәдрисинин јалныз бир тәрәфидир,—белә фикрин доғру олдуғуну һәмишә сүбут етмәк мүмкүндүр. Елә исә орта мәктәбдә әдәбијјат тәдрисинин икинчи тәрәфи нәдир? Бурада тәсвир едилән вә садаланан мәсәләләрә нәји әлавә етмәк лазымдыр ки, әдәбијјатын тәдриси мүасир тәләбләр сәвијјәсинә јүксәлсин? Мүасир тәләбләр ады алтында нәји нәзәрдә тутуруг? Ашағыда бу суаллара чаваб вермәјә чалышачағыг.

Әдәбијјат фәнни там мә'насы илә јарадычы иш тәләб едән бир елмин тә'лими үчүн нәзәрдә тутулмуш норматив курсдур. Онун тәдриси һәмишә мәһз бу мөвгедән узаг дүшмүшдүр: мүәллим шакирдләрин әдәби-бәдии потенсиалына әсасланыб ону ишә салмаг әвәзинә тарихи, биографик, сәнәткарлыг вә нәзәри мәсәләләрлә шакирдләри таныш етмәјә, чох заман бунлары дәриндән мәнимсәтмәјә чан атмышдыр. Биртәрәфлилик белә мејдана чыхмыш вә инкишаф етмишдир. Әдәбијјат фәннини антроположи принсип әсасында тәдрис етмәк бизим республикамызда ирәли сүрүлмәмишдир. Мүәллимләр әдәбијјат һәвәскарларыны—кәләчәјин јазычы вә әдәби тәнгидчиләрини көрмәјә вә онларла хүсуси иш апармаға чәһд етмишләр. Синифдәки шакирдләрин әксәријјәти исә һеч бир әдәби интуисијаја малик олмајан, көзәлликлән кифајәт гәләр һәзз алмајан, јахуд да бу кејфијјәтдән мүәјјән гәдәр мәһрум олан, бәдии тәфәккүрү зәиф инкишаф етмиш шәхсијјәтләр кими нәзәрдә тутулдуғундан онларла апарылан тә'лим ишләри анчаг һазыр биликләрин мәнимсәнилмәсинә доғру јөнәлдилмишдир.

Сон илләрин тәдгигат әсәрләриндән чыхарылан педагожи-психоложи нәтичәләр көстәрир ки, бу вә ја башга дәрәчәдә естетик һиссләри олмајан, бу вә ја башга тип јарадычылыг потенсиалындан тамамилә мәһрум олан мәктәбли јохдур. Ајдындыр ки, сөһбәт нормал ушаглар охујан үмумтәһсил мәктәбләриндән кедир. Синифдәки бүтүн шакирдләрин јарадычы ишләмәк үчүн лазыми потенсиалы вар. Бу, јарадычылығын хүсуси формасыны тәләб едән бәдии јарадычылыға да ејни дәрәчәдә аиддир. Бу фикри бир гәдәр дә үмумиләшдириб белә ифадә етмәк олар: аз-чох бәдии јарадычылыг имканларындан мәһрум олан нормал ушаг јохдур. Демәли, әдәбијјат фәнниниң тәдриси бу бахымдан тәшкил едилмәли, бир гәдәр дә фикримизи чәсарәтли ифадә етсәк, јенидән гурулмалыдыр. Индики шәраитдә, елмләрин индики интеграсијасы

Scanned with ACE Scanner

заманы биз антроположи принсипин алејһинә дејил, леһинә доғру јөнәлмиш иш системи илә фәхр едә биләрик.

Әдәбијјат мүәллими нәзәрдә тутмалыдыр ки, көзәллик-дән һәзз алмајан мәктәбли јохдур. Лакин, һеч кәс шүбһә етмир ки, бу кејфијјәтин өзү дә мүхтәлиф фәрдләрдә мүхтәлиф дәрәчәдә тәзаһүр едир: бир шакирд көзәллик гаршысында вәчдә кәлирсә, дикәри мәфтун олур, үчүнчү шакирддә ади дәрәчәдән артыг хош һиссләр өзүнү бүрузә верир. Мәсәләјә антроположи јанашмаг тәләби дә бу фәргләри нәзәрә алмаг үчүн ирәли сүрүлүр. Лакин принсип бирдир: әдәбијјат тәдрисиндә көзәллијә мејл һиссләринин инкишафы бүтүн шакирдләрә шамил едилмәлидир.

Әдәбијјатын инсанда көзәл һиссләр јаратмаг үчүн истифадә етдији васитә сөздүр. Сөзүн естетик күчү, бәдии тә'сири орта мәктәбдә әдәбијјат тәдрисинин кардинал мәсәләләриндән биридир. Сөз әдәбијјат мүәллиминин әлиндә һәм тә'лим, һәм дә тәрбијә васитәсидир. Бу мәгсәдлә сөздән башга фәнләри тәдрис едән мүәллимләр дә истифадә едирләр. Фәрг бурасындадыр ки, сөзүн гүдрәти, естетик вә бәдии тә'сир гүввәси әдәбијјат тәдрисиндә тә'лимин билаваситә предмети олур. Башга сөзлә, әдәбијјат тәдрисиндә сөз һәм тәдрис васитәси, һәм дә тәдрисин предметидир.

Сөзүн јазылы формасы да, акустик јолла гавранылан формасы кими, адекват мәзмунлу ојанма әмәлә кәтирир. Лакин ојанма да вар, ојанма да! Ојанманын елә тә'сири ола биләр ки, дәрсин сонунда унудулсун. Елә ојанма да ола биләр ки, узун заман, бәлкә дә шакирдин бүтүн һәјаты боју унудулмасын. Әдәбијјат тәдриси үчүн сөзүн тә'сиринин анчаг сонунчу формасы оптимал ојанма сајыла биләр. Һәр һалда оптимал ојанмаја доғру кедән јол муасир әдәбијјат тәдрисинин әсасыны тәшкил етмәлидир. Бәс буна нечә наил олмаг мүмкүндүр?

Дәрслији вә мүвафиг вәсаити, орижинал бәдии парчалары вә әсәрләри там шәкилдә охумаг, белә охунун сәсли вә сәссиз нөвләрини тәшкил етмәк ән'әнәви јол кими бундан сонра да совет мәктәбиндә галачагдыр. Лакин бу, сөзүн тә'сир күчүндән истифадәнин анчаг бир чәһәти, һәм дә гисмән идарә олунмајан чәһәтидир. Сөзүн бәдии вә естетик тә'сиринин икинчи күчлү голуну муасир електроакустика илә апарылан тә'лим ишләри тәшкил едир.

Сөһбәт електроакустикадан кедирсә, сөзүн емосионал

тә'сиринин күчләндирилмәси јолларыны нәзәримизә кәтирмәлидир. Муасир електроакустика әдәбијјат мүәллиминә һәм әдәбијјатын, һәм дә ана дилинин тәдрисиндә јарым әср бундан әввәл фантастика кими көрүнән дидактик имканлар јаратмышдыр. Сөзүн емосионал тә'сири вә бәдии күчү елә тә'лим имканларына малик олмушдур ки, инди әдәбијјат мүәллиминдән тамамилә јени олан тә'лим үсулларындан вә дидактик имканлардан истифадә олунмасыны тәләб едир. Тәәссүф ки, һәләлик республикамызын мәктәбләриндә чалышан әдәбијјат мүәллимләринин әксәријјәти бу чүр јени имканлары вә јоллары өз методик арсеналларына дахил едә билмәмишдир.

Сөзүн емосионал тә'сиринин вә бәдии күчүнүн артырылмасы һаггында данышаркән антрополокија бахымындан да тә'лимин диференсиаллашмасы проблеминә риајәт етмәк еһтијачы јараныр. Јүксәк әсәб системинә малик олан чанлылар үзәриндә тәдгигат апаран алимләрин фикри бу чәһәтдән чох марағлыдыр. Мәсәлән, И. П. Павловун тәдгигаты көстәрмишдир ки, әсәб системинин өз физиоложи хүсусијјәтләри вардыр. Онун тәснифатына көрә, адамларын бир гисминдә биринчи сигнал системи даһа үстүндүр. Бунлар «бәдии типли» адамлардыр. Онларда мусигијә, рәссамлыға, јазычылыға мејл күчлүдүр. Икинчи сигнал системи үстүн олан адамлар, јә'ни «мүтәфәккир типли» адамлар исә дәгиг елмләрә, техникаја даһа чох мараг көстәрирләр. Белә ушаглар мүрәккәб ријази мәсәләләри асанлыгла һәлл едир, физиканы чәтинлик чәкмәдән өјрәнирләр. Буна көрә дә ушаг үчүн мәшғәлә онун һәвәсинә, габилијјәтинә, әсәб системинин физиоложи инкишаф хүсусијјәтләринә ујғун сечилмәлидир.

Лакин һәр ики типдән олан шакирдләрдә сөзүн емосионал тә'сири өзүнү бүрузә верир. Тәчрүбә көстәрир ки, сөзүн емосионал тә'сирини артырмагла һәтта икинчи типдән олан мәктәблиләри ағлатмаг вә күлдүрмәк олур. Демәли, сөз бүтүн шакирдләрин гәлбинә јол тапыр. Бурадан белә нәтичә чыхарылмалыдыр ки, сөзә лагејд инсан јохдур. Сөзә тәкчә әдәбијјат мүәллими дејил, анлашма габилијјәтинә малик олан һәр кәс гычыгландырычы васитәләрдән бири кими јанашмалыдыр. Хош сөз һәмишә руһландырыр, иш габилијјәтини артырыр, үрәјин фәалијјәтини јахшылашдырыр, бејиндән кечән ганын мигдарыны артырыр, беләликлә бејнин функсионал габилијјәтинин јүксәлмәсинә сәбәб олур. Бу, анлашма заманы һәмишә адамы хошландыран сөзләр ишләтмәк кими

Scanned with ACE Scanner

баша дүшүлмәмәлидир. Сөздән рәғбәт доғуран васитә кими
истифадә едилирсә, ондан нифрәт доғуран васитә кими дә
истифадә олунур. Бир сөзлә, сөз мүсбәт емосијалар јаратды-
ғы кими мәнфи емосијалар да јарадыр. Емосијаларын кеј-
фијјәти сөзүн нечә сәсләнмәсиндән чох асылыдыр. Әдәбиј-
јат тәдрисиндә сөзүн сәсләндирилмәси тәрзи анчаг електро-
акустика мејдана чыхандан вә педагожи ишә мүдахилә едән-
дән сонра тәдгигат објектинә чеврилмишдир. Бу ишдә техни-
ки имканларла дидактик имканлар әл-әлә вермишдир, нәти-
чәдә исә јени тә'лим системи, јени типли дәрсләр вә јени тә'-
лим үсуллары јаранмышдыр.

Чап-график материалларын сәсләндирилмәси педагожи
технолокијанын инкишаф мәрһәләсиндә беш формада ичра
едилир. Бунларын һамысы «електроакустика» анлајышында
үмумиләшдирилә биләр. Демәли, әдәбијјат мүәллиминин сә-
рәнчамында һазырда електроакустик дидактик вәсаитин беш
нөвү вардыр. Бунларын һамысындан истифадә едән әдәбијјат
мүәллиминә аз раст кәлмәк олур. Анкет сорғусу нәтичәсиндә
мә'лум олмушдур ки, һаггында данышылан електроакустик
дидактик вәсаитин һеч бир нөвүндән истифадә етмәјән мүәл-
лимләрин мигдары бунлардан истифадә едәнләрин сајындан
чохдур.

Әдәбијјат тәдрисиндә истифадә едилән сәсләндирилмиш
дидактик вәсаит дедикдә нәји нәзәрдә тутуруг?

Мәркәзи вә јерли радио верилишләри, мәктәб радио говша-
ғынын програмы, граммофон јазылары—фономүнтәхәбатлар,
мүхтәлиф формалы вә мәзмунлу магнитофон јазылары, «Кру-
гозор» вә бу типдән олан башга журналларын сәсләндирил-
миш сәһифәләри—бунларын һамысы бирликдә әдәбијјат мү-
әллиминин сәрәнчамында олан мүасир вәсаитдир. Вәсаит
мүхтәлиф техники формада олса да, онларла көрүлән ишин
маһијјәти адекватдыр. Лакин араларындакы техники фәргләр
онлардан истифадәнин дидактик имканларынын мүхтәлиф-
лијинә сәбәб олур. Әлбәттә, техника инкишаф етдикчә, инди-
ки сәсјазма техникасы—сәсин консервләшдирилмәси тәкмил-
ләшдикчә ашағыда гыса хүласәси верилән дидактик имкан-
лар да кенишләнир, јени дидактик имканлар мејдана чыхыр.
Беләликлә дә әдәбијјат тәдриси методикасы кечмиш илләрә
нисбәтән даһа тез-тез дәјишир, јени вәсаит, имканлар вә
үсулларла зәнкинләшир.

Һәмин беш нөв електроакустик вәсаитин анчаг бирини
гыса да олса нәзәрә чатдырмаг истәјирик. Республика ра-
дио верилишләринин үч програмы илә ефирдә сәсләнән мате-
риалларын бир саатлыг, бир сыра һалларда исә саат јарым-
лыг мүддәтдә сәсләнән һиссәси әдәбијјат мүәллиминә зәнкин
дидактик материал верир. Мүәллим бунлары радионун һәф-
тәлик програмынын ашағыдакы бөлмәләриндән көтүрәрәк
дәрсләринин тәркиб һиссәләринә чевирә биләр.

Азәрбајчан радио верилишләри програмынын күчлү гол-
ларындан бирини «Инчәсәнәт» журналы тәшкил едир. Бу
журналдан көтүрүлмүш сәс јазылары әдәбијјат мүәллими
үчүн гијмәтли дидактик вәсаитдир. Журналда республика-
мызын ән јахшы театрларынын ифасында драм әсәрләрин-
дән парчалар, ше'р, сәнәт нүмунәләри сәсләнир. Мүшаһидә-
ләр көстәрир ки, бунларын әксәријјәти програм материаллары
илә һәмаһәнкдир, «Инчәсәнәт» журналынын тәшкил етдији бө-
јүк сәнәткарлар, тарихи абидәләр вә археоложи тапынтылар
һаггында сөһбәтләрин, өлкәмизин вә дүнјанын инчәсәнәт
аләминдән данышан верилишләрин мәзмуну әдәбијјатын мәк-
тәб курсу илә ја билаваситә, ја да билваситә әлагәдар олур.
Бунлары изләмәк вә дәрсдә истифадә етмәк нәтичә е'ти-
барилә әдәбијјат тәдрисини интенсивләшдирмәк үчүн чох ва-
чибдир.

Радионун «мәктәб програмы» материалларындан әдәбиј-
јат ады алтында тәшкил едилмиш верилишләри сәсләндирил-
миш фајдалы дидактик материаллар һесаб етмәк олар. Бун-
лар әдәбијјат дәрсләринә ики формада дахил едилә биләр:
а) радио—әлавә шәклиндә, б) синифдәнхарич мәшғәлә мате-
риалы шәклиндә. Биринчи һал дәрсин тәркиб һиссәси һесаб
едилирсә, икинчи һал програмын тәркиб һиссәси һесаб едилир.
Һәр ики һалдан әлавә информасија мәнбәји кими истифадә
олунур. Бунлар дәрслијин сәһифәләрини тәкрар етмир.

Республика радио верилишләринин програмында икин-
чи һала нисбәтән чох јер верилир. Биринчи һалдан әдәбијјат
мүәллимләри һәфтә әрзиндә ики дәфә истифадә едә биләрләр.
Һәләлик ефирдән синфә кәтирилмиш радио-әлавәләр әдәбиј-
јат мүәллимләринин дидактик вәсаитләр арсеналына дахил
олмамышдыр. Москвада ССРИ Педагожи Елмләр Академи-
јасынын Мәктәб Аваданлығы вә Тә'лимин Техники Васитәлә-
ри Елми-Тәдгигат Институтунун 625 нөмрәли експериментал

Scanned with ACE Scanner

истинад мәктәбиндә belə вериличләр 9,53 см сүр'әтлә магнитофон лентинә јазылыр вә мәктәбин фонотекасынын даими фондуна дахил олур. Буну бир мәктәбдә тәшкил етмәклә республиканын бүтүн мәктәбләринә јенидәнјазма јолу илә јајмаг олар. Бу ишлә Республика Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун мүвафиг кабинети мәшғул олмалыдыр.

Ән әлверишли мәнбәләрдән бири дә «Сәнәтсевәр» радио клубудур. Бу клуб әдәбијјат мүәллими үчүн сәсләндирилмиш материалларын динләнилмәсинә шәраит јарадыр. Лакин клубун мәшғәләләриндә әдәбијјат мүәллиминин күндәлик иши илә, үмумијјәтлә, програмла билаваситә әлагәдар олан материаллар чох олур. Белә материаллардан истифадә етмәк мүәллимдән там јарадычылыг тәләб едир. Мәсәлән, бөјүк бәстәкарымыз Үзејир Һачыбәјовун анадан олмасынын 90 иллијинә һәср едилмиш програмында «Сәнәтсевәрләр» клубу тәрәфиндән тәшкил едилән бүтүн верилиш әдәбијјат мүәллиминин X синифдә апардығы тә'лим ишләри илә билаваситә бағлыдыр. X синифдә Үзејир Һачыбәјовун јарадычылығы өјрәнилир, лакин бәстәкарын зәнкин јарадычылыг ирси илә шакирдләри таныш етмәк үчүн дәрслик вә програмда нәзәрдә тутулмуш мә'лумат кифајәт дејилдир. Бураја елә јени мәнбәләр әлавә едилмәлидир ки, өз вахтда шакирдләр бәстәкарын јарадычылығы һаггында даһа кениш вә там мә'лумат ала билсинләр. Бу чатышмазлығы «Сәнәтсевәрләр» клубунун радио васитәсилә сәсләндирдији мусигили материаллар чох јахшы тамамлајыр. Көрүндүјү кими, радио өз програмы илә мүәллимә ән'әнәви јолларла әлдә едә билмәдији ән јени дидактик материаллар верир. Бунлар республикамызын бүтүн мәктәбләриндә сәсләнмәлидир.

Белә сәсләндирилмиш дидактик материалларын бир гисмини дә радионун «Әдәби ахшам» рубрикасы илә транслјасија етдији материаллардан көтүрмәк олар. Бу рубрика алтында сәсләндирилмиш материаллар, «Инчәсәнәт» радио-журналында олдуғу кими, програм материалларыны әкс етдирир. Мәсәлән, әдәби ахшамлардан бириндә М. Л. Михајлов, Һомер, Есхил, Сә'ди вә Мирзә Шәфи Вазеһдән бир сыра нүмунәләр сәсләндирилди. Даһи Һинд шаири Әмир Хосров Дәһләвинин Низами ирсинә нәзирәләр јазмасындан, Низами руһунда «Хәмсә» јаратмасындан сөһбәт ачылды, шаирин ән јахшы гәзәлләри сөз усталарымызын ифасында сәсләндирилди. Бунларын ичәрисиндә әдәбијјат дәрсләриндә истифадә етмәк үчүн нә

гәдәр дидактик материал олдуғуну тәсәввүр етмәк чәтин дејилдир.

Јени дидактик вәсаит мәнбәләриндән бири дә «Әдәби портретләр» рубрикасы алтында һазырланан вә транслјасија едилән радио верилишләридир. Белә радио материаллары әксәр һалларда бир әдибә, онун һәјат вә јарадычылығына һәср едилир. Верилишин мүддәти 30—60 дәгигәјә чатыр. Ајдындыр ки, бунлардан радио-әлавә кими дејил, синифдәнхарич мәшғәләләрдә истифадә етмәк мүмкүндүр. Лакин бүтүн һалларда белә бир мәшғәлә ән јахшы әдәбијјат дәрси гәдәр мә'лумат верә билир, емосионал вә естетик тә'сиринә көрә һәмишә ән'әнәви синифдәнхарич әдәбијјат мәшғәләсиндән үстүн олур.

Ајры-ајры јазычыларымызын јубилејләри әрәфәсиндә тәшкил едилән хүсуси јубилеј верилишләри әдәбијјат мүәллиминин синифдә көрә билмәдији ишләри тамамламаг үчүн сәсләндирилмиш зәнкин материаллардыр. Севиндиричи һалдыр ки, бу гәбилдән олан верилишләрә аид аннотасија да радионун һәфтәлик програмына дахил едилир. Белә аннотасијалы верилишләр имкан јарадыр ки, әдәбијјат мүәллими әввәлчәдән шакирдләри һәмин мәшғәләјә һазырласын, әсәрин охунуб гуртармасыны, јахуд да охунмуш бәдии әсәрин синифдәрс шәраитиндә кичик мүзакирәсини тәшкил едиб онлары бөјүк вә кениш мүзакирә үчүн һазырласын. Белә һалларда сәсләндирилмиш радиоматериал шакирдләрә вә мүәллимләрә динләнилмәјә гәдәр, динләнилмә просесиндә вә просесдән сонра көрүләчәк ишләри планлашдырмаға реал шәраит јарадыр. Әлбәттә, динләмә просесиндә истәнилән гәдәр суаллар вә ајдын олмајан һаллар мејдана чыха биләр. Бунлар коллектив шәкилдә апарылан мәшғәләдә чавабсыз галмыр, белә суаллардан бә'зән евристик, бә'зән дә проблем шәраити јарадан суаллар кими истифадә едилир, синифдәнхарич мәшғәләнин даһа да мараглы кечмәсинә имкан верир. Тәчрүбә көстәрир ки, сәсләндирилмиш радио материалларындакы «анлашылмазлыг» бир сыра һалларда зәрәрдән чох фајда верир: шакирдләрин мүбаһисәјә киришмәсинә вә беләликлә дә фәаллашмасына сәбәб олур.

«Сеһирли сәсләр евчији» рубрикасы алтында тәшкил едилмиш верилишләрдә дә әдәбијјат мүәллими үчүн мараглы радио материаллары сәсләнир. Бунлар әксәр һалларда програм материаллары илә билаваситә бағлы олур. «Јелкән» адлы

Scanned with ACE Scanner

верилишләр серијасы да диггәти чәлб едир. Дүздүр, бурада диниләнилән материаллар әксәр һалларда програмла сәсләшмир. Лакин әдәбијјат мүәллими онлардан јарадычы шәкилдә истифадә едиб, програмын ајры-ајры мәсәләләри илә һәмаһәнк шәклә сала биләр. «Көјәрчин» радио-журналы исә ән чох ашағы синиф шакирдләри үчүн сәсләндирилмиш материаллар трансләјасија едир. Бунларын ичәрисиндә елә верилишләр вардыр ки, бирбаша ефирдән синфә кәтириләбиләр. «Көјәрчин» радио журналынын материалларына аид аннотасијалар да верилир. Белә аннотасијалар ефирдән синфә бирбаша кәтириләчәк материаллары әввәлчәдән ајырмаға имкан јарадыр.

Мәнбәләрдән бири дә әдәбијјат дәрсләриндә аз истифадә едилән «Билик» адлы радио-мәчмуәдир. «Билијин» програмында ајры-ајры һалларда классик әдәбијјатымыза аид, јазычыларын јашадығы тарихи дөврү әкс етдирән марағлы материаллар сәсләнир; бунлардан әдәбијјат дәрсләри үчүн дидактик материал кими дәрсдә вә синифдәнхарич мәшғәләдә истифадә едилә биләр.

«Мусиги алманахы», «Хатирәләр, мемуарлар, портретләр», «Елм адамлары», «Әдәби кәнчлик», «Сәадәт», «Мусиги салнамәси», «Поезија букети, нәғмә чәләнки», «Поезија алманахы», «Лирика дәфтәриндән», «Театр микрофон гаршысында», «Радио театры», «Бәдии гираәт» вә с. рубрикалар алтында ардычыл апарылан верилишләри изләјән әдәбијјат мүәллими өз дәрсләриндә мүхтәлиф форма вә мәзмунлу сәсләндирилмиш материаллардан истифадә етмәлидир.

Електроакустиканын бурада һаггында данышылмајан дикәр нөвләринин әдәбијјат мүәллиминә нә гәдәр јени тә'лим васаити вердијини, һансы јени дидактик имканлар јаратдығыны тәкчә бир нөв үзрә көстәриләнләрә әсасланараг да тәсәввүр етмәк олар. Белә имканлардан башга фәнн мүәллимләри дә јери кәлдикчә истифадә етмәлидирләр.

ЈОХЛАМА ИМЛА ҮЧҮН МӘТНЛӘР*

V синиф. III рүб.

Сифәт бәһси үзрә

Ганачаг.

Гышын шахталы күнләриндән бири иди. Күчлү күләк әсир, гары көјә совурурду. Јашар евләринин күчәјә ачылан пәнчәрәсиндә отуруб галын бир китаб вәрәгләјирди. Һәрдән бојланараг күчәјә бахыр, әтрафа нәзәр салырды. Бирдән күчәдән кечән бир гадын онун диггәтини чәлб етди. Һәмин гадын гучағындакы ушағы бәрк-бәрк синәсинә сыхмышды. О, бузла өртүлмүш сәкијә ајағыны гојмаға горхурду. Елә бил индичә јыхылачагды. Јашар чәлд ајнабәндә чыхды вә бабасынын әл ағачыны көтүрүб күчәјә чумду. Ағачы ушаглы гадына узадараг деди:

— Халачан, алын бу ағачы. Мөһкәм тутун ки, јыхылмајасыныз. Сојугдан үз-көзүнү шалла бүкмүш гадын ағачы дајаг вериб сәкијә галхды. Сонра о, үзүнү Јашара чевирәрәк деди:

—Сағ ол, Јашар!

Јашар гадынын үзүнә бахыб өз мүәллимини инди таныды. (107 сөз.) (Х. Һ а с и л о в а д а н.)

Әлавә тапшырыг

I вариант. 1) Әввәлинчи үч чүмләдә исимләрин үстүндә **и.**, сифәтләрин үстүндә исә **с.** шәрти ишарәсини гојун. 2) Сонунчу чүмләнин грамматик әсасыны көстәрин (шәрти ишарәләрлә).

II вариант. 1) Једдинчи чүмләдә гучағындакы сөзүнү тәркибинә көрә тәһлил един. 2) Үчүнчү чүмләнин грамматик әсасыны көстәрин (шәрти ишарәләрлә).

Сај бәһси үзрә

Космик дөврүн башланғычы.

Мин доггуз јүз әлли једдинчи илин дөрд октјабрында ССРИ-дә дүнјада биринчи олараг Јерин сүн'и пејки бурахыл-

* Әввәли мәчмуәмизин 1981-чи ил, 2-чи нөмрәсиндә.

Scanned with ACE Scanner

мышдыр. Пејкин ағырлығы сәксән килограмдан чох иди. Бун-
дан сонра даһа бир сыра сүн'и пејкләр космоса чыхарылмыш-
дыр. Илк космик* кәми мин доггуз јүз алтмышынчы ил мајын
он бешиндә Јердән старт көтүрмүшдүр. О, инсанын космосла
ишләмәси үчүн нәзәрдә тутулан кәминин илк прототипи* иди.
Кәминин ичәрисиндә инсан чәкиси ағырлығында јүкү олан ка-
бинә вә мүхтәлиф ҹиһазлар гојулмушду.

1960-чи ил августун 19-да икинчи космик кәми бурахыл-
ды. Бу кәмидә ичәрисиндә Белка вә Стрелка адлы итләр олан
һерметик* кабинә варды. Бир суткалыг учушдан сонра һејван-
лар саг-саламат Јерә ендирилмишләр. Бу итләр космоса учуб
Јерә гајытмыш илк чанлы варлыглар иди. (108 сөз.)

Гејд. Мәтнин орфографик «тәләбиндән» асылы олараг тарихлә-
рин сөз вә ја рәгәмләрлә ифадәсини мүәллим шакирдләрә диктә про-
сесиндә чатдырмалыдыр.

VI синиф. III рүб.

З ә р ф б ә һ с и ү з р ә

М у р а д д а ј ы.

Бизим кәндин колхозу чох бөјүкдүр. Онун сәдри Мурад
дајыдыр. Ҹамаат арасында бөјүк һөрмәти вар. Мурад дајыны
һамыдан чох биз пионерләр севирик. О, кәнддән чыхыб бир
јерә кедәндә әмәлли-башлы дарыхырыг. Мурад дајы тез-тез
мәктәбимизә кәлир. Пәнчәрә шүшәләрини, гапы-бачаны нәзәр-
дән кечирир. Нәдә кәм-кәсир көрсә дәрһал дүзәлтдирир. О
һәрдән бизим пионер топланышларымызда да һәвәслә ишти-
рак едир. Бир ушаг пионердән комсомола кечирилдикдә онун
нечә севиндијини сөзлә демәк чәтиндир. Белә һалларда Мурад
дајы сөз алыб комсомола кечән јолдашымыз һаггында өз фик-
рини һәвәслә сөјләјир. О, ушаг кими һәјәчанла данышыр. Әл-
ли јашында бир киши олдуғуну унудараг өзүнү бизимлә бир
јашыд, бир јолдаш кими һисс едир. Бизим һәр мүвәффәгиј-
јәтимиз Мурад дајыја һәмишә севинч кәтирир. (108 сөз.)

Ә л а в ә т а п ш ы р ы г

I в а р и а н т. 1) «Бир ушаг...» сөзләри илә башланан чүмләјә
гәдәрки һиссәдә зәрфләри тапыб үстүндә з. шәрти ишарәсини гојун.
2) Һәмин һиссәдә ики мүрәккәб фе'лин алтындан хәтт чәкин.

II в а р и а н т. 1) Мәтнин икинчи һиссәсиндәки зәрфләри тапыб
үстүндә з. шәрти ишарәсини гојун. 2) Һәмин һиссәдә ики мүрәккәб
фе'лин алтындан хәтт чәкин.

Р ү б л ү к ј е к у н л а ш д ы р м а ү з р ә

С ә ф ә р и м и з Ш у ш а ј а д ы р.

Атам сөз вермишди ки, бу ил јај тә'тилиндә анамы да,
мәни дә Шушаја апарачаг. Мән бу сәфәрә бәрк һазырлашыр-
дым. Шушаны көрмәк истәјирдим. чүнки мәним анам
шушалыдыр, һәмишә оранын көзәллијиндән сөз салыр. Чыдыр
дүзүндән, Натәванын бағындан, Иса булағындан данышанда
јорулмаг билмир. Мән оралары көрмәмишәм. Анчаг анамын
сөһбәтләринә әсасән тәсәввүр едирәм ки, нечә көзәл јерләр-
дир. Мәним фикримдә Чыдыр дүзү һеј бахдыгча узанан бир
дүзәнликдир. Амма анам дејир ки, онун дөрд дөврәси дағлар-
дыр, өзү дә дағын үстүндәдир. Мән буну хәјалыма кәтирә
билмирәм. Бүтүн булары өз көзләримлә көрмәк үчүн тәлә-
сирдим.

Лакин бизим Шуша сәфәримиз баш тутмады. Атамы
Москваја чағырдылар. Сонра да о, башга јолдашлары илә
харичә кетмәли иди. Мән чох пәрт олдум. Анчаг нә етмәк
олар, һөкумәт иши даһа вачибдир. (118 сөз.) (М. И б р а-
һ и м о в д а н.)

Ә л а в ә т а п ш ы р ы г

I в а р и а н т. Мәтнин «Мәним фикримдә...» сөзләринә гәдәрки
һиссәсиндә бағлајычыларын алтындан хәтт чәкин. 2) Мәтндәки «шу-
шалыдыр» вә «көрмәмишәм» сөзләрини тәркибинә көрә тәһлил един.

II в а р и а н т. 1) Мәтнин икинчи һиссәсиндәки бағлајычыла-
рын алтындан хәтт чәкин. 2) Мәтндәки «тәләсирдим» вә «јолдашла-
ры» сөзләрини тәркибинә көрә тәһлил един.

VII синиф, III рүб.

Һ ә м ч и н с ү з в л ү ч ү м л ә л ә р м ө в з у с у ү з р ә

А т ә ш ф ә ш а н л ы г.

Ијирми биринчи илин апрели јахынлашырды. Һәр јердә
олдуғу кими, ушаг евиндә дә ингилабын илдөнүмү бајрамына
һазырлыг апарылырды.

Һәлә апрелин илк күнләриндән шә'һәрдә бајрам тәнтәнәси
дујулурду. Мејданчалар, бөјүк биналар бәзәдилирди. Бајрама
он күн галмыш ушаг евиндә оланларын һамысына тәзә палтар
вердиләр. Мәнзәр мүәллимә билирди ки, инди даһа јурдсуз
ушаг јохдур. Бурада оланларын өз јурдлары, Вәтәнләри*,
онлара аталыг гајғысы көстәрән бөјүк бир инсан вардыр... О,
мәзлумларын пәнаһы, залымларын гәнимидир. Бу, бөјүк зәка,

Scanned with ACE Scanner

гајғыкеш инсан Владимир Иличдир. Тәзә палтарлары да ушаглара о, һәдијјә көндәрмишдир.

Бајрам күнү рәнкбәрәнк хејли фишәнк алынды. Мәнзәр ханым нүмунә үчүн һәр ушаға бирини верди. Ахшам гаранлығы чөкәндә ушаглар һәјәтә чыхдылар. Ағ, гырмызы, чәһрајы, јашыл рәнкли фишәнкләр көјүн үзүнү ишыгландырды. Бу, әсл атәшфәшанлыг* иди. Ушаглар нечә дә севинирдиләр! Бу көзәл мәнзәрә Мәнзәр ханымы даһа чох фәрәһләндирирди. Ара сакитләшәндә Мәнзәр ханым деди:

—Бајрам күнү даһа чох фишәнк атачагсыныз, ушаглар! (139 сөз.) (С. Рәһимовдан.)

Рүблүк јекунлашдырма үзрә

Шахталы кечәдә.

Гырх биринчи илин гышы. Шахталы бир кечә. Санки чанлылар да, чансызлар да донуб буз бағламышды. Һава зәһәрли илан кими чалыр, дамарларда ган донурду. Белә бир кечәдә Украјнанын учсуз-бучагсыз гарлы чөлләри илә бир көлкә һәрәкәт едирди. О, кәнч бир гадындыр. Көрпәсини бағрына басыб тәнкнәфәс һалда һараја исә тәләсир. О, фашистләрин әлләринә кечмиш кәндләриндән баш көтүрүб гачыр. Гаршыда бир чај вар. Чәбһә хәтти о чај бојундан кечир. Орадан топларын курултусу кәлир. Кәнч ана тәләсир. О, өзүнүнкүләрә говушмалыдыр. О, көрпәсини чајын о тәрәфиндәки бөјүк вә азад торпаға кечирмәлидир.

Ана дурмадан кедир. О, чох кедир, лакин гарлы сәһралар гуртармаг билмир. О јорулур. Бирдән анаја елә кәлир ки, гучағындакы көрпә донур. О, әтрафына бахыныр, көзләри далдаланмаг үчүн бир бучаг, сығыначаг ахтарыр.

Будур, гаршыда ики көлкә вардыр. Онлар гоша гајын ағачыдыр. Ана ағачлара тәрәф кедир. Бир ан нәфәсини дәрмәк үчүн ағачлара сөјкәниб дајаныр... (138 сөз.) (Ә. Мәммәдханлыдан).

Әлавә тапшырыг

І вариант. 1) Мәтндәки адлыг чүмләләри бөјүк мө'тәризә илә ишарә един. 2) Үчүнчү чүмләнин грамматик әсасыны көстәрин (шәрти ишарәләрлә).

II вариант. 1) Мәтндә «сифәт+исим» гурулушлу ики сөз бирләшмәсинин алтындан хәтт чәкин. 2) Мәтнин сонундакы «О, әтрафына...» сөзләри илә башланан чүмләнин грамматик әсасыны көстәрин.

Рүблүк јекунлашдырма үзрә

Бизим фәхримиз.

Дәниздә нефт мә'дәни. Дәниздә шәһәр. Бу ки, доғрудан да мө'чүзәдир. Кечмишдә бабаларымызын һеч ағлына да кәлмәзди ки, онларын өвладлары дәнизин дибиндән нефт чыхарачаглар. Әкәр о заман бу һагда сөһбәт кетсә иди, јәгин ки, буну әфсанә һесаб едәрдиләр... Инди исә һәмин әфсанәнин һәгигәтә чеврилдији көз габағындадыр. Бәли, биз елә бир дөврдә јашајырыг ки, совет адамларынын зәкасы вә гадир әмәји әфсанәләри һәгигәтә чевирир. Хәзәрин гојнунда учалан сајсыз-һесабсыз нефт буруглары, километрләрлә узаныб кедән естакадалар, дәниз нефтчиләри үчүн салынмыш шәһәрчикләр нә гәдәр мө'чүзәли көрүнсә дә, шүбһәсиз, бу, һәгигәтдир. Дүнјанын мүхтәлиф јерләриндән күнәшли Азәрбајчана гонаг кәләң достларымыз дәфәләрлә дәниз нефтчиләринин гонағы олмушлар. Онлар да бизим наилијјәтләримиздән фәрәһләнмиш, совет адамларынын гадир әмәјинә валеһ олдугларыны билдирмишләр. Әлбәттә, ачыг дәниздә ишләмәк, гуруб-јаратмаг чох марагланыдыр, анчаг асан дејил. Она көрәдир ки, дәниз нефтчиләринин һәр әмәк күнү бир гәһрәманлыг дастаны кими сәсләнир. (134 сөз.)

Әлавә тапшырыг

I вариант. 1) Мәтндәки мүбтәда будаг чүмләсини тапыб, онун биринчи сөзүнүн илк һәрфинин алтындан хәтт чәкин. 2) Мәтнин биринчи јарысына аид чүмләләрдә ара сөзләри тапыб алтындан хәтт чәкин.

II вариант. 1) Мәтндән заман будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрә аид бир нүмунә сечиб будаг чүмләнин илк сөзүндә әввәлинчи һәрфин алтындан хәтт чәкин. 2) Мәтнин икинчи һиссәсиндәки чүмләләрдә ара сөзләри тапыб алтындан хәтт чәкин.

Гејд: Бу (сонунчу) мәтндә «доғрудан да» ара сөзүндән сонра веркүлүн гојулмамасы сәһв сајылмыр: әслиндә «да» бағлајычысы веркүлү әвәз едир.

Дикәр мәтнләрдә «о», «бу» әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра «јерсиз» веркүл гојулмасыны да сәһв кими һесаба алмаг олмаз.

Scanned with ACE Scanner

ЈИЈӘЛИК ҺАЛЫН СИНТАКТИК ВӘЗИФӘСИ ҺАГГЫНДА

Әлөвсәт **АБДУЛЛАЈЕВ**
филолокија елмләри доктору, профессор

Бу јахынларда Һ. Б. Зәрдаби адына Кировабад Дөвлә Педагожи Институтунун тәләбәләри илә көрүшә дә вәт олунмушдум. Орада мүәллимләрлә ајрыча сөһбә заманы мәнә јијәлик һалын синтактик вәзифәси һаггында да суаллар вердиләр. Ејни суаллар орта мәктәб мүәллимләри илә сөһбәтләримдә дә чох гаршыја чыхыб.

Әввәлән ону дејим ки, 1978-чи илдә Азәрбајчан ССР Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлијинин «Елми әсәрләри»нин дил вә әдәбијјат серијасында (№ 4) «Азәрбајчан дилинд јијәлик һалын синтактик вәзифәси» адлы бир мәгалә чап ет дирмишәм. Лакин һәмин «Елми әсәрләр»и кениш мүәллим күтләси, јәгин ки, охумамышдыр, чүнки орта вә али мәктәб мүәллимләри, елми ишчиләр вә дикәр марагланан јолдашла рын ону әлдә етмәк имканы мәһдуддур.

Бунлары нәзәрә алмагла мәнә верилән суалларла әлагә дар олараг, мәсәләни бир даһа јығчам вә садә шәкилдә шәрһ етмәк истәрдим. Бундан әсас мәгсәдим һәмин фикри мүәл лимләрә, елми ишчиләрә, тәләбәләрә, хүсусилә синтаксисин тәдриси илә мәшғул олан јолдашлара чатдырмаг вә бу барә дә онларла мәсләһәтләшмәкдир.

Јијәлик һал тәкликдә чүмлә үзвү ола биләрми?

Орта мәктәб грамматикаларында әввәлләр үч нөв тә'јини сөз бирләшмәси верилирди. Бунлардан јалныз биринчи нөвүн I тәрәфи тә'јин кими изаһ олунурду. II вә III нөвүн тәрәфләри бир јердә көтүрүлүрдү вә дејилирди ки, бунлар бирликдә чүмләнин мүрәккәб бир үзвү вәзифәсиндә ишләдилир. Сон заманлар III нөв бирләшмә «мүәјјәнлик категоријасы», II нөв бирләшмә исә «гејри-мүәјјәнлик категоријасы» ады алтында верилир вә јенә дә чүмлә үзвү кими бирликдә көтүрүлүр.

Түрк дилли милли республикаларын орта мәктәб грамматикаларында (ејни заманда али мәктәбләрдә дә) һәр ү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри бир-бириндән ајры изаһ едилир. Һамысында I тәрәф тә'јин кими верилир. Түрк дилләринин тәдгиги илә мәшғул олан мәшһур алимләр—А. Н.

Кононов, Н. А. Баскаков, А. Гуламов, А. С. Сафајев, М. З. Зәкијев, Н. А. Азимов вә башгалары I тәрәфләри тә'јин кими изаһ едирләр. Бизим грамматикаларда исә јалныз I нөв тә'-јини сөз бирләшмәсинин (мәсәлән, **јахшы тәләбә, марағлы китаб, бу ушаг, ики дәфтәр, охујан шакирд**) I тәрәфи тә'јин кими изаһ едилир. Демәли, бурада мүбаһисә јохдур. Мүбаһисә II вә III нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин I тәрәфи үзәриндә ола биләр. Бизә көрә, II нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләрини ајырмаг олмаз, амма III нөвүн тәрәфләрини ајырмаг вә I тәрәфи тә'јин адландырмаг олар, чүнки бу бирләшмәләр арасында ашағыдакы мүһүм фәргләр вардыр.

Биринчи нөвбәдә бунлар бир-бириндән формача фәргләнир. Билдијимиз кими, II нөвүн биринчи тәрәфиндә шәкилчи олмадығы һалда (мәсәлән, **ушаг палтары, көрпәләр еви** бирләшмәләриндә олдуғу кими), III нөвүн биринчи тәрәфиндә јијәлик һал шәкилчиси ишләнир (**ушағын палтары, көрпәләрин еви** бирләшмәләриндә олдуғу кими).

Бу форма фәрги мә'на фәрги дә јарадыр. II нөвүн I тәрәфи гејри-мүәјјәнлик билдирдији һалда, үчүнчү нөвүн I тәрәфи мүәјјәнлик ифадә едир. Буна көрә дә орта мәктәб дәрслијиндә бу бирләшмәләри мүәјјәнлик вә гејри- мүәјјәнлик категоријалары кими изаһ етмишләр. Бу бирләшмәләрдә тәрәфләрин ифадә васитәләри дә бир-бириндән фәргләнир, II нөв бирләшмәнин тәрәфләри јалныз исимләрлә ифадә олунур. Бә'зи һалларда мәсдәрлә дә ифадә олунур ки, бу да онларын исмә јахынлығы (һалланмасы, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмәси вә чәмләнә билмәси) илә әлагәдардыр. III нөв бирләшмәнин тәрәфләри исә мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олуна билир. II нөв бирләшмәнин тәрәфләри арасына сөз дахил ола билмир. Әксинә, III нөвдә дахил ола билир. Бу о демәкдир ки, III нөв бирләшмәнин тәрәфләри бир-бириндән ајры дүшә билир; биринчи тәрәфин изаһедичи үзвләри олдуғу кими, II тәрәфин дә өзүнүн изаһедичиләри ишләнә билир. Мәсәлән: **Кәндимиздәки орта мәктәбин јени салынмыш чаван бағы јахын илләрдә бол мәһсул верәчәк. Мәктәбин** сөзүндән габаг ишләнән **кәндимиздәки, орта** сөзләри онун тә'јинидир. Икинчи тәрәфин дә өз тә'јинләри вар: **јени салынмыш** вә **чаван.** III нөв бирләшмәнин II тәрәфи мүстәгил ишләнә билир вә I тәрәф олмадан јашаја билир вә чүмлә үзвү дә олур. Мәсәлән: **Атасы әскәр кедән Чүмшүд о саат заводда атасыны әвәз етмишди.** Бу чүмләдә **атасы** сөзү тәркиб (фе'ли сифәт тәркиби)

онун биринчи тәрәфә еһтијачы јох-
дахилиндә ишләнмишдир,
дур. **Атасыны** сөзү исә ајрыча чүмлә үзвү—тамамлыг вәзифә-
си дашыјыр. Она да биринчи тәрәф әлавә етмәк олмур.
Бир чох һалларда II тәрәфләр елә ишләнир ки, ораја бирин-
чи тәрәфи (јијәлик һалдакы сөзү) әлавә етмәк олур; мәсәлән:
ишим чохдур, вахты јохдур (јахуд **ишим чохдур,**
иши чохдур, вахтым јохдур, вахтын јохдур). Бу
ишин чохдур, **Онун вахты јохдур** (јахуд:
чүмләләри **Онун иши чохдур,** **Мәним вахтым јох-**
Мәним ишим чохдур, Сәнин ишин чохдур,
дур, Сәнин вахтын јохдур) шәклиндә дә ишләтмәк олар.
Биринчи тәрәфин әлавә олуна билмәси јенә дә онларын (II
тәрәфин) сәрбәстлијини инкар етмир. Бунлар өз сәрбәстлији
сајәсиндә бир чох һалларда сөздүзәлтмәдә иштирак едир:
башгасы, бурасы, бири, јахуд **бириси, кими,** јахуд **кимиси** вә
һәтта мүрәккәб сөзүн тәркиб һиссәси олур: **башыбош, гәлби-**
гара, көзүтох вә б. к. Демәли, III нөв бирләшмәдә ајрылмаг
имканы чохдур. II нөв бирләшмәдә исә бирләшмәк имканы
чохдур. Буна көрә дә сөз јарадычылығында башга шәкилдә
јә'ни һәр ики тәрәфи бирликдә иштирак едир; онун тәрәф-
ләри бирликдә мүрәккәб сөзә чеврилир: **ахшамусту, әлүсту,**
көзалты, суити, дәвәгушу, итбурну, гушәппәји, кәлинбармағы,
гушоту, һәјәтјаны, бајрамгабағы, сечкигабағы вә б.к. мүрәк-
кәб сөзләр II нөв бирләшмәдән әмәлә кәлмишдир.

III нөв бирләшмәнин тәрәфләри исә бирликдә мүрәккәб сөз әмәлә кәтирмир. Мүрәккәб сөзләрин ичәрисиндә бир дәнә дә олсун III нөв бирләшмә гәлибиндә (моделиндә) гурулуша раст кәлмирик. Бу исә ону көстәрир ки, II нөвүн тәрәфләри сәрбәст дејил, ајрыча чүмлә үзвү вәзифәси дашымыр. III нөвүн тәрәфләри ајрыла билир вә ајрыча чүмлә үзву вәзифәси дашыјыр.

Биз әввәлдән дә јијәлик һалын мүстәгил сурәтдә хәбәр вәзифәси дашыдығыны билирик: **Бу китаб Әһмәдиндир. О китаб мәнимдир** чүмләләриндә јијәлик һалла ифадә олунан хәбәрләри **(Әһмәдиндир, мәнимдир)** һамы гәбул едир. Демәли јијәлик һал ајрылыгда чүмлә үзвү вәзифәси дашыја билир. Јијәлик һалын сәрбәстлијини бир дә ондан билмәк олур ки, онун јанында әлавә ишләнир. Мәсәлән:

Әзилсин иланын—**фашизмин** башы,
Күлсүн вәтәнимин торпағы-дашы.

(С. Рүстәм)

Данышан гызын—**Мајанын** јанаглары севинчдән, һәјә-

чандан гызармышды. (Мир Чәлал).

Бу вәзијјәт II нөв бирләшмәнин I тәрәфи үчүн характерик дејил.

Јијәлик һалын ајрыча бир үзв олдуғуну сүбут едән даһа мүһүм бир факты да гејд едәк.

Ишарә әвәзлијинин бүтүн һаллары илә бағлы олан будаг чүмләләр ишләнир. Ишарә әвәзлији һансы чүмлә үзвү вәзифәси дашыјырса, будаг чүмлә дә онун ады илә адланыр; јә'ни о, мүбтәда вәзифәсиндәдирсә, будаг чүмлә мүбтәда будаг чүмләси вәзифәсиндәдир. Ишарә әвәзлији тамамлыг вәзифәсиндәдирсә, онунла бағлы олан будаг чүмлә дә тамамлыг будаг чүмләси олачаг. Бәс јијәлик һалла бағлы будаг чүмлә нә будаг чүмләси адланмалыдыр? Мисаллара нәзәр салаг: **О** да мараглы иди ки, Мајисә һеч данышмырды. Мән **ону** дејирәм ки, сиз дәрс бурахырсыныз. Биз **она** әминик ки, имтаһанда һамы мүвәффәг гијмәтләр алачаг.

Баш чүмләдәки **о** әвәзлији илә бағлы олан будаг чүмлә мүбтәда будаг чүмләси, **ону** вә **она** әвәзликләри илә әлагәдар олан будаг чүмләләр тамамлыг будаг чүмләләридир.

Инди јијәлик һалла бағлы олан будаг чүмләләрә бахаг. **Бу онун әвәзидир ки, гураглыг или сән бизә көмәк еләдин.** Бурада баш чүмлә **нәјин әвәзидир?** суалыны тәләб едир. Будаг чүмлә дә онун чавабыдыр. Башга бир мисал. **Бу бөјүк гәләбәләр онун нәтичәсидир ки, рәһбәрлик бачарыглы әлләрдәдир.** Бу чүмләјә **нәјин нәтичәсидир?** суалы верилмәлидир. Будаг чүмлә ишарә әвәзлијинин јијәлик һалы илә бағлыдыр.

О бири тип табели мүрәккәб чүмләләрдә дә бу хүсусијјәт ејнилә өзүнү көстәрир:

Мәни һараја көндәрсәниз, **ора** мәнә хош кәләр.
Мәни һараја көндәрсәниз, **орада** ишләрәм.
Мәни һараја көндәрсәниз, **ораны** абад елəјәрәм.
Мәни һараја көндәрсәниз, **оранын** шәраитини
јахшылашдырарам.

Бу чүмләләрдә дә **ора** сөзүнүн һансы чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләнмәси будаг чүмләни мүәјјәнләшдирир. Биринчи мисалда мүбтәда будаг чүмләси, икинчидә јер будаг чүмләси, үчүнчүдә тамамлыг будаг чүмләси, дөрдүнчү мисалда исә тә'јин будаг чүмләси вардыр.

Морфоложи тәһлилдә биз **кимин, нәјин, һаранын** суалларыны ишләдирик. Синтактик тәһлил заманы әкәр шакирд

Scanned with ACE Scanner

вә ја тәләбә бу суаллары верирсә, гәбул етмирик (бу вахта
гәдәр белә олмушдур).
Чүмлә үзвләринин мүәјјән едәркән биз суалдан да исти-
фадә едирик.
Мағазада ушаг палтары сатылыр чүмләсинә **мағазада нә**
сатылыр? суалы веририк. **Мағазада ким палтары сатылыр?**
суалы верилә билмәз. Ајдындыр ки, һәмин чүмләдәки **ушаг**
сөзү синтактик тәһлилдә **ким?** суалыны тәләб етмир.
Нәркизин (ушағын) палтарыны кејиндир
һава сојугдур. Нәркизин (ушағын) кимин суалы вери-
чүмләсиндә I тәрәфә (**Нәркизин, ушағын**) **кимин** суалы вери-
лир. Икинчи тәрәф исә **нәји** јахуд **нәјини?** суалыны тәләб едир.
Бу да ону көстәрир ки, II нөв бирләшмәдә I тәрәф ајрыча
чүмлә үзвү дејил. III нөвүн I тәрәфи исә ајрыча чүмлә үзвү-
дүр. Елә дә **Күллүнүн атасы кәлди** чүмләсинә к и м к ә л-
д и? **Күллүнүн атасы нә етди суалларыны вердијимиз** кими к и-
м и н а т а с ы к ә л д и? суалыны да верә биләрик вә адәтән
белә суал верилир.
Палтарын тикилиши јахшыдыр чүмләсинә н ә ј и н т и-
к и л и ш и ј а х ш ы д ы р? суалыны вериб, **палтарын** чавабы-
ны, п а л т а р ы н н ә ј и ј а х ш ы д ы р? суалыны вериб,
тикилиши чавабыны алырыг.
Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, Азәрбајчан дилиндә јијә-
лик һалдакы исимләр ајрыча чүмлә үзвү вәзифәси дашыјыр;
о, јеринә көрә хәбәр вә ја тә'јин олур.
Бурада һеч бир чәтинлик јохдур. Тә'јинин суаллары сы-
расына јијәлик һалын суалы да әлавә едилә биләр: к и м и н?
н ә ј и н? һ а р а н ы н?
Бунунла да јухарыда сајдығымыз хүсусијјәтләр нәзәрә
алынмыш олар вә бу вахта гәдәр мөвчуд олан бә'зи долашыг-
лыглар арадан галдырылар.

РЕДАКСИЈАДАН. Профессор Ә. Абдуллајев бу мәгаләсиндә Азәрбајчан дили грамматикасынын чох мараглы бир мәсәләсинә тохунмушдур. Конкрет дил фактларынын тәһлили әсасында ирәли сүрдүјү мүлаһизә, јәгин ки, мүәллимләримиз үчүн дә мараглы олачаг, онлары дүшүндүрәчәк. Һәмин мүлаһизәни орта мәктәбин Азәрбајчан дили курсунда нәзәрә алмаг лазымдырмы? Бу, мүвафиг грамматик һадисәләрин дәрк едилмәси просесини интенсивләшдирмәкдә мүһүм рол ојнаја биләрми? Бә'зи долашыглыг вә анлашылмазлыглара сәбәб олмазмы? Бәлкә мәсәләни даһа әтрафлы өјрәнмәјә еһтијач вар? Охучуларымыздан хаһиш едәрдик ки, бу кими суалларла әлагәдар өз фикирләрини јазыб редаксијамыза чатдырсынлар.

●

Ч. ЧАББАРЛЫ ХАРАКТЕРЛӘР УСТАСЫДЫР

Тамилла ДАДАШОВА
психолокија елмләри намизәди,
С. М. Киров адына АДУ-нун баш мүәллими

СОВЕТ психолокијасы јени инсан шәхсијјәтинин тәдгигиндә чанлы һәјат вә реал мүнасибәтләрлә јанашы, адамларымызын психолокијасыны бүтүн вүс'әти вә дәринлији илә экс етдирән бәдии әдәбијјата да әсасланыр. Чүнки бәдии әдәбијјат бизә инсан шәхсијјәти һаггында зәнкин материал верир, шәхсијјәтин психи хассәләрини үмумиләшмиш һалда экс етдирир. «Инсанын дахили аләми бәлкә дә бөјүк сөз усталарына ихтисасчы психологлардан даһа чох танышдыр. Әкәр психологлар инсан психикасынын аз вә ја чох схематик тәсвирини верирләрсә, даһи јазычылар шәхсијјәти бүтүн конкрет гаршылыглы мүнасибәт вә әлагәләрдә, бүтүн мүрәккәблији вә рәнкарәнклијиндә тәсвир едирләр» (Н. А. Соколов. Бороться с недооценкой психологии, «Советская педагогика», 1940, № 3, сәһ. 104).

Истәр бәдии әсәрләриндән, истәрсә дә әдәби-тәнгиди мәгаләләриндән ајдын олур ки, Ч. Чаббарлы шәхсијјәти вә онун характерини ичтимаи мүһитин, һәјат тәрзинин, тә'лим вә тәрбијәнин мәһсулу кими гәбул етмишдир.

Марксизм өјрәдир ки, шәхсијјәт чәмијјәтин фәал үзвүдүр. Чәмијјәтин ичтимаи-игтисади гурулушу, истеһсал мүнасибәтләри шәхсијјәтин сәчијјәви хүсусијјәтләрини мүәјјән едир.

Ч. Чаббарлы һаглы олараг көстәрирди ки, инсан өз «мүһитиндән» неч јана «гача билмәз». Мүһитин тә'сиринә мә'руз галан шәхсијјәт «мүһитиндәки хүсусијјәтләрин бир чохуну өзүндә экс етдирәчәк».

Доғрудан да, инсан ичтимаи характерә маликдир. Онун психи хассәләри јашадығы дөврүн ин'икасыдыр. Шәхсијјәти вә онун мә'нәви инкишафыны јалныз конкрет шәраитлә вәһдәтдә дәрк етмәк мүмкүндүр.

Ч. Чаббарлы јазырды: «Шәхсијјәтләр вә онларын әһвалруһијјәсиндәки инчәликләр, мүһүм нөгтәләр јалныз лазымы шәраит вүчуда кәтирилдији тәгдирдә доғру анлашыла биләр» (Әдәби мүбаһисәләр, «Зәһмәт» гәзети, № 140, 27 ијун 1922-чи ил).

Scanned with ACE Scanner

Ч. Чаббарлы социалист ингилабы нәтичәсиндә шәхсијјәтин истигамәтинин кејфијјәтчә дәјишмәси кими мүрәккәб психоложи мәсәләләри бәдии сурәтләр васитәсилә сәнәткарлыгла һәлл етмишдир.

Ч. Чаббарлы гәһрәманларынын характерләри дөврүн әсас вә һәлледичи мәсәләләри илә бағлыдыр. О, гәһрәманларынын психоложијасында баш верән дәјишикликләрин маһијјәтини ичтимаи һәјатла бағлајыр. Онун әсәрләриндә аилә вә мәишәт планында верилән һадисәләр белә, ичтимаи мә'на дашыјыр. Шәхси мәнафе вә мүнасибәтләр нәтичә е'тибарилә, ичтимаи-сијаси мәнафе вә мүнасибәтләрә чеврилир.

Шәхсијјәтин психи симасыны мүәјјән едәркән, онун үзви вәһдәтдә олан дүнјакөрүшүнү, тәләбатыны, марағыны вә идеалларыны, һәмчинин исте'дад вә габилијјәтини, темперамент вә характерини нәзәрә алмаг лазымдыр.

Әмәк вә тәрбијә просесинин мәһсулу олан бу фәрди психи хүсусијјәтләр инсанын ичтимаи характерини ифадә едир.

Һәр һансы бир чәмијјәтдә һөкмран олан ичтимаи мүнасибәтләр, мәдәни амилләр бу чәмијјәтин үзвләри үчүн ејни олуб, мүәјјән типик характер әламәтләрини тәшәккүл етдирир. «Ејни шәраит, ејни зиддијјәтләр, ејни мараглар, үмумијјәтлә һәр јердә ејни әхлаглар доғурмалыдыр.» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 3-чү чилд, М. 1955, сәһ. 53). Беләликлә, мә'лум олур ки, характерин типик әламәтләри дејиләркән, инсанларын мүәјјән, мә'лум групу үчүн үмуми вә әсас олан, онларын үмуми һәјат тәрзини әкс етдирән вә демәк олар ки, бу групун һәр бир үзвүндә тәзаһүр едән әламәтләр нәзәрдә тутулур.

Ч. Чаббарлы типик характер әламәтләри мәсәләсинә дә доғру јанашмышдыр. О, типик характер әламәтләринин һәр һансы чәмијјәтдә јашајан мүәјјән инсан групуна аид олдуғуну, онларын үмуми һәјат тәрзини әкс етдирдијини вә бу групун һәр бир үзвүндә тәзаһүр етдијини көстәрәрәк јазырды: «Истисналар бир тип оламаз, типләр һеј'әт үмумијјәсинин нүмајәндәси олмалыдырлар». (Әдәби мүбаһисәләр, «Зәһмәт» гәзети, № 137, 23 ијун 1922-чи ил).

Ч. Чаббарлы бәдии әсәрләрдә тәсвир олунан һадисәләрин вә образларын типик олмаларыны тәләб едирди. «Мүстәсна вәг'әләр вә шәхсләр нә мөвзу көтүрүлә биләр, нә тип. Көтүрү-

лән мөвзу јүзләрчә ваге олан ади вәг'әләрин парчаларындан, типләр дә бир халгын үмумијјәтиндән парча-парча көтүрүлүб, онун үмуми һәјат вә мәишәтини, адәт вә ән'әнатыны, милли е'тигадыны, психоложисини тәсвир етмәли вә чанландырмалыдыр. Һәр кәс бахынча, бир нәфәри сәһнәдә көрдүмү, һәмин јүзләрчә елә адамлар таныдығы хатирә кәлсин. (Әдәби мүбаһисәләр. «Зәһмәт» гәзети № 139, 26 ијун 1922-чи ил).

Ч. Чаббарлынын фикринчә, һәр бир сәнәткар әсәрләриндә илк нөвбәдә мәнсуб олдуғу халгын һәјатыны елә тәсвир етмәлидир ки, башга бир халгын нүмајәндәси бу әсәри охудугда сәнәткарын мәнсуб олдуғу халг, онун һәјат тәрзи, адәт вә ән'әнәләри, арзу вә әмәлләри сәчијјәви әламәтләри һаггында дүзкүн тәсәввүр әлдә едә билсин. О јазырды ки, әдибин јаратдығы образ онун тәхәјјүлүнүн мәһсулу олдугда белә, јенә «мүһит вә милләтин хасијјәтини» (Әдәби мүбаһисәләр», «Зәһмәт» гәзети, № 137, 23 ијун 1922-чи ил) өзүндә әкс етдирәчәкдир. Демәли, Ч. Чаббарлы һәр бир фәрдин характериндә типик милли әламәтләрин дә олдуғуну доғру мүәјјән етмишдир. Онун фикринчә, милли характер әламәтләри мүәјјән бир милләтин һәјат тәрзинин, мәдәнијјәтинин вә дилинин специфик хүсусијјәтләрини, адәт вә ән'әнәләрини өзүндә әкс етдирир.

Ч. Чаббарлы јазырды: «Бәлли шејдир ки, һәр шәхсин олдуғу кими, һәр милләтин, һәр гөвм вә иргин дә кәндисинә мәхсус хүсусијјәтләри вардыр ки, бу хүсусијјәт һеј'әт үмумијјәтлә онларда булунур...» («Әдәби мүбаһисәләр», «Зәһмәт» гәзети, № 137, 23 ијун 1922-чи ил).

Доғрудан да ејни бир милләтин нүмајәндәләри әсрләр боју јаранмыш милли һәјат тәрзинә, милли мәишәтин специфик хүсусијјәтләринә, милли мәдәнијјәтә вә милли дилә малик олурлар. Елә буна көрәдир ки, бир милләтин нүмајәндәләри өз јашајыш тәрзи, адәт вә ән'әнәләри, зөвгү вә характеринә көрә дикәр милләтин нүмајәндәләриндән фәргләнирләр.

Ч. Чаббарлы өз әсәрләриндә Азәрбајчан «мүһити вә милләтинин хасијјәтини» өзүндә әкс етдирән әламәтләрин тәсвирини вермишдир.

Мә'лум һәгигәтдир ки, ејни шәраитдә јашајан адамларын һамысы ејни ола билмәз. Һәр бир адамын шәхсијјәти ајдын ифадә олунмуш хүсуси чәһәтләри илә фәргләнир. Һәр бир шәхсијјәтин һәјат јолу тәкраролунмаздыр. Бу исә сонсуз дә-

Scanned with ACE Scanner

рәчәдә мүхтәлиф фәрди характер әламәтләри доғурур. Демәли, шәхсијјәтин характериндә ичтимаи тарихи групун бүтүн нүмајәндәләри үчүн типик олан үмуми әламәтләрлә јанашы, һәр бир инсаны бу групун башга нүмајәндәләриндән фәргләндирән фәрди әламәтләр дә вардыр.

Ч. Чаббарлынын фәрди характер әламәтләринин маһијјәтини доғру дәрк етмәси јаратдығы бәдии сурәтләрдән ајдын көрүнүр. Онун һәр бир сурәти тәкраролунмаз фәрди характер әламәтләринә, адәт вә вәрдишләрә, арзу вә еһтирасларa, данышыг хүсусијјәтләринә маликдир. Мәсәлән, Алмазла («Алмаз») Күлсабаһы («Дөнүш») мүгајисә едәк. Һәр ики кәнч сосиалист ичтимаи мүһити үчүн сәчијјәви олан типик характер әламәтләринә маликдир. Онларын идеаллары, арзу вә мәгсәдләри ејнидир. Һәр икиси јени гурулуш, јени һәјат уғрунда мүбаризә апарыр. Һәр икиси совет вәтәнпәрвәрлији, әмәјә коммунист мүнасибәти, сосиалист һуманизми, вәзифә вә мәс'улијјәт һисси кими совет адамына хас типик характер әламәтләринә маликдир. Анчаг буна бахмајараг Алмаз вә Күлсабаһ бир шәхсијјәт олмаг е'тибары илә фәрглидирләр. Онларын һәр биринин фәрди характер әламәтләри, адәт вә вәрдишләри, данышыг тәрзләри вардыр. Алмаз даһа тәмкинлидир, лазым олдугда өзүнү әлә алмағы, һиссләрини бүрузә вермәмәји бачарыр. Һалбуки, Күлсабаһ чох өткәмдир. Күлүш («Севил») кими о да дилини јеничә «итиләмишдир» вә һеч бир сөзү чавабсыз гојмур.

Алмаз гүввәтли, мүвазинәтли, чәлд синир системи типинә—сангвиник темпераментә, Күлсабаһ исә гүввәтли мүвазинәтсиз синир системи типинә—холерик темпераментә даһа јахындыр. Демәли, һуманизм вә вәтәнпәрвәрлик, тәләбкарлыг, тәвазөкарлыг, шәхси мәнафејин ичтимаи мәнафејә табе едилмәси кими совет ичтимаи мүһитинин формалашдырдығы үмуми, типик әламәтләр Алмаз вә Күлсабаһы бирләшдирсә дә, онлар өз фәрди психи хүсусијјәтләри е'тибары илә бир-бириндән фәргләнирләр.

Ч. Чаббарлы шәхсијјәти вә онун характерини даими инкишаф просесиндә көтүрәрәк көстәрирди ки, шәхсијјәт тәрәггисиз јашаја билмәз. «Һәјатын дәјишмәси», «ичтимаи сәвијјәнин јүксәлмәси», «инсанын мүнасибәтләрини», демәли характерини дәјишдирир, чәмијјәт ирәлиләдикчә «бәдии зөвгләр, дујғулар» (Ч. Чаббарлы дујғулар мәфһуму алтында һиссләри нәзәрдә тутур—**Т. Д.**) тәзәләнир. (Азәрбајчан театр мәктәби,

«Коммунист» гәзетинин 1925-чи, 12, 15, 16 апрел вә 4 мај тарихли нөмрәләри).

Характер тәшәккүлүнүн бу ганунаујғунлуғуну көзәл билән Ч. Чаббарлы һаглы олараг јазырды: «Игтисадијјатда ингилаб, һәјатда ингилаб, инсанларын шүурунда ингилаб». (Әсәрләри, III чилд, Бакы, 1958, сәһ. 225).

«Фирузә» һекајәсиндә Ч. Чаббарлы бир азәрбајчанлы аиләсинин тимсалында сосиалист ингилабындан сонра республикамызын ичтимаи һәјатында, јашајыш тәрзиндә баш верән дәјишикликләри сәнәткарлыгла гәләмә алмыш, јени ичтимаи мүһитин доғурдуғу јени характер әламәтләрини үмумиләшмиш һалда екс етдирмишдир.

Ч. Чаббарлы бу мәсәләләрә дә дүзкүн јанашмыш вә өз гәһрәманларынын характерини тәкчә онларын фәалијјәтиндә вә чох чәһәтли мүнасибәтләриндә дејил, һәмчинин харичи көрүнүшү, нитги, данышыг тәрзи вә әдалары васитәсилә дә ачмаға чалышмышдыр.

Бураја гәдәр гејдләрдән ајдын олур ки, Ч. Чаббарлы үмумијјәтлә характерин маһијјәтини, типик вә фәрди әламәтләрини, характерин тәшәккүлү ганунаујғунлугларыны, характери өјрәнмә үсулларыны көзәл билмишдир.

Ч. Чаббарлы өз әсәрләриндә характерин тәрбијә едилмәсинин јол вә васитәләрини дә мүәјјәнләшдирмишдир. О, илк драм әсәрләриндә характерин тәрбијәси һаггындакы фикирләрини әсасән, аилә-мәишәт чәрчивәсиндә һәлл етсә дә, аилә тәрбијәсини ичтимаи һәјат һадисәләри илә үзви сурәтдә бағламышдыр. Ч. Чаббарлы характерин тәрбијәсиндә дөврүн тәләбләри илә јанашы аиләнин, мәктәбин, әмәјин, киманыи ојнадығы ролу бәдии әсәрләриндә әтрафлы ишыгландырмышдыр. О, чәмијјәт үзвләринин тәрбијәсиндә коллектив әмәји мүһүм амилләрдән бири һесаб етмишдир.

Шәхсијјәт чәмијјәтә мүнасибәтдә пассив дејилдир. Мүәјјән чәмијјәтин үзвү олан, онун тә'ситинә мә'руз галан, инсан өз нөвбәсиндә, чәмијјәтә фәал тә'сир көстәрир. Шәхсијјәтин фәаллығы вә ичтимаи һәјатда ојнадығы рол дөврүн ичтимаи-тарихи шәртләриндән асылыдыр. Сосиализм һәр бир инсанын чәмијјәтин инкишафында фәал сурәтдә иштирак етмәси үчүн шәраит јарадыр.

Scanned with ACE Scanner

Ичтимаи әмәјин шәхсијјәтә көстәрдији тәрбијәви тә'сир «Севил» әсәриндә өзүнүн бәдии ин'икасыны тапмышдыр.

Јени һәјат вә коллектив әмәк мәһкум, мүт'и, ачиз Севилин шүуруну, дүнјакөрүшүнү, һәјата, инсанлара мүнасибәтини дәјишдирир. Буну Балашын «Севил сән һара кедирсән?» суалына Севилин вердији ҹавабдан ајдын көрмәк олар: «Сосиализмә, фабрикә! Мән орадан кәлмишәм, ораја да кедирәм. Гадынларын азадлыг јолу анҹаг орадыр.»

Зеһни вә физики тәрбијәјә јүксәк гијмәт верән Ҹ. Ҹаббарлы әсәрләриндә әмәјә ичтимаи мүнасибәтин адамларын јалныз әхлаги ҹәһәтдән дејил, ејни заманда әгли ҹәһәтдән дә тәрбијә етдијини, «шүурларда ингилаб» јаратдығыны көстәрмишдир.

Ҹ. Ҹаббарлы јени инсан тәрбијә едилмәсиндә совет мәктәбинин вә мүәллимин ролуну јүксәк гијмәтләндирмиш, мүәллим шәхсијјәтинә бөјүк тәләбкарлыгла јанашмыш, она јени һәјатын гуруҹусу кими бахмышдыр.

Драматург «Алмаз» пјесиндә ушаг характеринин тәрбијәсиндә мәктәбин вә мүәллимин ролуну кениш ишыгландырмышдыр. Кәнҹ мүәллим Алмаз дәрсләрдән вә синифдәнхариҹ тәдбирләрдән истифадә едәрәк шакирдләринә ҹәсарәтлилик, сәхавәтлилик, дүзлүк, әмәксеварлик, һуманизм кими мүсбәт кејфијјәтләр ашыламаға чалышыр. Лакин о тәкҹә педагожи фәалијјәтлә кифајәтләнмәјәрәк, кәндин сосиалистҹәсинә гурулмасы ишиндә фәал сурәтдә иштирак едир.

Ҹ. Ҹаббарлы тәнгиди тәрбијә үчүн әсас васитәләрдән бири һесаб едирди. О, ҹәмијјәтдә олан нөгсанлары, мүасирләриндә олан пис хүсусијјәтләри, ејибләри сатира вә тәнгид васитәсилә арадан галдырмағын мүмкүн олдуғуна инанырды.

Ҹ. Ҹаббарлы јени характерли инсанлары тәрбијә етмәк үчүн мәтбуата вә бәдии әдәбијјата да бөјүк әһәмијјәт верирди.

Драматурга көрә, бәдии әдәбијјат ичтимаи һәјатла вәһдәтдә олмалы, онун нәбзини һисс етмәли, ҹәмијјәтин һәллеличи мәсәләләрини, әсас вә сәҹијјәви ҹәһәтләрини тәҹәссүм етдирмәли, «онун бүтүн мадди вә мә'нәви һәјатыны доғрудан-доғруја тәсвир етмәлидир.» (Азәрбајҹан түрк әдәбијјатынын сон вәзијјәти. Әсәрләри, II ҹилд, Бакы, 1969, сәһ. 339). Бәдии әдәбијјат инсанлығын јени характер әламәтләрини образлы шәкилдә үмумиләшдирмәлидир. «Ән көзәл әсәр сә-

нәтдә бөјүк фикирләр ифадә едәнләр, инсанлығы тәрбијә етмәк мәгсәдилә јазыланлардыр. (Әдәби мүбаһисәләр, «Зәһмәт» гәзети, № 133, 19 ијун 1922-ҹи ил).

Ҹ. Ҹаббарлынын фикринҹә бу шәрәфли вә чәтин вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн јазычы биринҹи нөвбәдә инсанларын психолокијасыны, характерләрини дәриндән өјрәнмәлидир. О, көстәрирди ки, драманын әсасы олан характерләри стандарт ганунларла дејил, психоложи амилләрин ишләнмәси илә јаратмаг мүмкүндүр.

Характерләри һәртәрәфли тәсвир етмәк үчүн шәхсијјәтин дахили аләминә «дәриндән-дәринә вармаг», ону мүхтәлиф вәзијјәтләрдә вә һәрәкәтләрдә өјрәнмәк, «онун һәр бир аддымыны диггәтлә изләмәк», ону «бүтүн дәринлији илә мәнимсәмәк» лазымдыр.

Јазычы «инсан гәлбинин мүһәндиси» олдуғундан «һәр бир аддымда ефир кими назик, өз артымында һәдсиз мигдарда зағзаға вә һиссијјата, һәр бир јени шәраитдә гајәт тез дәјишән әһвали-руһијјәјә малик олан материала—инсана раст кәлдијиндән инсанын дәрин психоложисинә сохулуб, онун һәр бир тәрәддүдүнү көрә билмәли, бу назик тәбәддүлатын јүксәклијинә галхмалыдыр». («Сосиализм реализми илә јоғрулмуш драматуркија уғрунда. Әсәрләри, III ҹилд, 1959, сәһ. 423).

Узагкөрәнлији илә фәргләнән Ҹ. Ҹаббарлы «...көрдүкләрини, дујдугларыны, дөврүнүн ондан тәләб етдикләрини башгаларынын һәлә мүшаһидә етмәдикләри вә ја мүшаһидә едәрәк бу барәдә даныша билмәдикләри шејләри...» (Јени мәзмун, јени форма тәләб едир. Әсәрләри, III ҹилд, Бакы, 1963, сәһ. 425) бөјүк мәһарәтлә үмумиләшдирмишдир. Јазычы сосиалист ичтимаи мүһитинин доғурдурғу јени характер әламәтләрини дәриндән өјрәнмиш вә бу һәјат һәгигәтләрини бәдии сәнәтин дилинә «тәрҹүмә едәрәк» дөврүн «ичтимаи сифаришинә» ҹаваб вермишдир.

Ҹ. Ҹаббарлы гәһрәманларынын психоложи тәһлили бир тәрәфдән драматургун објектив керчәклији дүзкүн гаврадығыны да әкс етдирдијини, дикәр тәрәфдән исә онун ҹанлы инсан характерләри тәсвир етмәк саһәсиндә дәрин мә'лумата малик маһир драматург-психолог олдуғуну сүбут едир.

Scanned with ACE Scanner

МИРЗӘ ӘЛИ МӨ'ЧУЗ

Фәрман ХӘЛИЛОВ

Нахчыван, 5 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Орта мәктәб програмында көркәмли молланәсрәддинчи шаир Мирзә Әли Мө'чүзүн һәјат вә јарадычылығынын тәдрисинә хүсуси саат ајрылмаса да, 30 илдән чохдур ки, IX вә X синифләрдә бу сәнәткар һаггында мүвафиг ичмал мөвзуларында шакирдләрә мә'лумат вермәк нәзәрдә тутулмушдур. Буна көрә дә мүәллимләрә вә шакирдләрә көмәк үчүн IX вә X синиф дәрсликләриндә шаирин һәјат вә јарадычылығынын шәрһинә мүәјјән гәдәр јер верилмишдир. Бундан башга, филолокија елмләри намизәди Л. Өмәрованын «Мирзә Әли Мө'чүз» (һәјат вә јарадычылығы) монографијасы, проф. Ә. Мирәһмәдов, Мир Чәлал вә Ф. Һүсејновун «Мирзә Әли Мө'чүз» очеркләри вә бир сыра гәзет вә журнал мәгаләләриндә дә һәмин мөвзунун тәдрисиндә мүәллимләрә хејли көмәји олмушдур. Лакин бир тәрәфдән Мө'чүз һаггында дәрсликләрдәки мә'луматларын чох јығчам олмасы, дикәр тәрәфдән исә шаирлә бағлы мәнбәләрин пәракәндәлији вә асанлыгла әлдә едилмәмәси мүәллимләри мүәјјән чәтинликләр гаршысында гојур. Мәһз буна көрә дә мүәллимләрин зәһмәтини јүнкүлләшдирмәк мәгсәдилә биз бу мәгаләмиздә Мө'чүзүн һәјат вә јарадычылығынын әсас чәһәтләрини системли шәкилдә шәрһ етмәји гаршымыза мәгсәд гојмушуг.

Мәгаләдә Мө'чүзә даир сон илләрдә апардығымыз хүсуси тәдгигат заманы әлдә етдијимиз јени факт вә материаллардан кениш шәкилдә истифадә едилмишдир.

Мирзә Әли Мө'чүз 1873-чү илдә Иран Азәрбајчанынын учгар күшәләриндән олан Шәбүстәр гәсәбәсиндә Һачы Аға адлы јохсуллашмыш бир тачирин аиләсиндә анадан олмушдур. О, ибтидаи тәһсилини молла мәктәбиндә алмыш, сонралар исә мүталиә јолу илә әрәб, фарс, түрк дилләрини вә әдәбијјатыны өјрәнмишдир.

Шаир өз биографијасынын бир јериндә јазыр: «Атам Шәбүстәр тачирләриндән имиш. Мән 16 јашына чатанда о

вәфат етмишдир. Һәмин илдә Истамбула кетдим, орада 16 ил галдыгдан сонра гајытдым...»[1]

Бу сәтирләрдән ајдын олур ки, Мө'чүз 16 јашында икән Истамбула кетмиш, 16 ил орада јашамышдыр. Мараглыдыр, Мө'чүз нә үчүн Истамбула кетмиш вә орада нә илә мәшғул олмушдур? Истамбул мүһити онун дүнјакөрүшүнә нә кими тә'сир көстәрмишдир?

Мә'лумдур ки, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә керидә галмыш феодал-патриархал өлкәси олан Иранда әһалинин вәзијјәти олдугча ачыначаглы бир һалда иди. Иран кәндлиләринин әксәријјәти истәр өлкә дахилиндә, истәрсә дә харичи өлкәләрә кедәрәк кәсбкарлыгла мәшғул олурдулар. Ишсизлик учбатындан кәсбкарлыг үчүн харичи өлкәләрә, о чүмләдән Русија, Һиндистан вә Османлы империјасына дахил олан өлкәләрә кедәнләрин сајы даһа чох иди. Көркәмли совет тарихчиси М. С. Ивановун вердији мә'лумата көрә бәһс етдијимиз дөврдә кәсбкарлыг үчүн тәкчә Русијаја кедәнләрин сајы 200 мин нәфәрә чатырды.[2]

Харичи өлкәләрә кәсбкарлыға кедәнләр анчаг јохсул һәјат кечирдикләри вә ишсизлик үзүндән вәтәни тәрк етмирдиләр. Сијаси һүгуглардан тамамилә тәчрид едилән бу кәндлиләрин вәтәндән әл чәкиб кетмәләринин әсас сәбәбләриндән бири дә өлкәдә зүлм вә истисмарын сон һәддинә чатмасы иди. Бу һагигәти вахтилә Мө'чүз дә:

Нә шаһ шад, нә дәрвиш сәндә, еј Иран.
Нә әмн вар, нә тичарәт, нә шәр, нә ганун.

мисралары илә ифадә етмишдир.

16 јашына чатанда «күлфәтә бир ләгмә тәам» кәтирмәк үчүн вәтәниндән дидәркин дүшән минләрлә Иран кәндлиләриндән бири дә Мө'чүз иди. Мө'чүзүн кәсбкарлыг үчүн башга өлкәләрә јох, мәһз Түркијәјә—Истамбула кетмәсинин сәбәби атасынын Истамбулла әлагә сахлајан тачирләрдән олмасы вә гардашларынын Истамбулда јашамалары олмушдур.

---

1. Мө'чүзүн өмрүнүн сон чағларында фарс дилиндә јаздығы вә үзү журналист Гулам Мәммәдли тәрәфиндән көчүрүлән тәрчүмеји-һалынын там мәтни Азәрбајчан ССР Мәркәзи Дөвләт Әдәбијјат вә Инчәсәнәт архивиндә сахланылыр. (Бах: Һәмин архив. Мө'чүзүн шәхси архиви, ф. 454, сиј. I, иш № 119, вәр. 1). Бундан сонра һәмин мәнбә Азәрб. ССР МДӘИА кими көтүрүләчәкдир.
2. М. С. Иванов. Очерк истории Ирана. Москва, 1952, стр. 193.

Әлимиздә шаирин Истамбулда јашајаркән нә ишлә мәшғул олмасы вә һәјат шәраитини ајдынлашдыран зәнкин мәнбә вә фактлар, демәк олар ки, јох дәрәчәсиндәдир. Биз бу һагда аз-чох мә'лумата анчаг шаирин Истамбулдан вәтәнә гајытдыгдан сонра јаздығы бә'зи ше'рләриндә раст кәлирик. Мәсәлән, һәләлик һеч јердә чап олунмамыш «Бајрам күнү дошабы төкәндә пијаләјә» мисрасы илә башлајан ше'риндәки «Ғәддим олуб хәмидә Чухурханда, әмгызы» мисрасындан[1] вә 1909-чу илдә мәктуб формасында јаздығы «Әмгызы» рәдифли ше'ринин:

Истәрәм рө'јада бир маһи-чәмалин сејр едәм,
Лејк чохдур бит-бирә әндәр Чухурхан, әмгызы.
Кәһлеји-залим мәкәр фүрсәт верир ки, көз јумам,
Гол-гычым мүттәсил санчар о һејван, әмгызы.

мисраларындан ајдын олур ки, о, Истамбулун Чухурхан адланан мәһәлләсиндә јашајырмыш, һәјат шәраити исә олдугча ағыр вә ачыначаглы имиш. Јахуд «Мәктублашма», «Гүрбәт гурбанлары» сәрлөвһәли вә «Еј рәијјәтләрин пәрәстары» мисрасы илә башлајан ше'рләрини көтүрәк. Бу ше'рләрдә Мө'чүз Истамбулда кәсбкарлыг едән Иран кәндлиләринин ачы талејиндән үрәк ағрысы илә сөһбәт ачыр. Будур, шаир белә кәндлиләрдән биринин дили илә јазыр:

Шимр зилличөвшәнин күнаһындан
Чохду Истамбулун тәләбкары.
Дүшмүшәм алты јүз түмән борча
Боршлулар инчидир мәни-зари.
Верирәм ајда он түмән фаиз,
Јә'ни бир чүт лиреји-сари.

Күман етмәк олар ки, бу гисм ше'рләр ејни заманда Мө'чүзүн Истамбулда кечирдији мәһрумијјәтләрлә долу күнкүзәранынын бәдии ифадәсидир.

1942 вә 1945-чи илләрдә Тәбриз вә Шәбүстәрдә Мө'чүзүн јахын гоһумлары вә достлары илә шәхсән керүшүб сөһ-

---

[1] Азәрбајчан ССР МДӘИА. Мө'чүзүн архиви. ф. 454. сиј. I. иш № 120, вәр. 6.

бәт едән Г. Мәммәдлинин вердији мә'лумата көрә Мө'чүз Истамбулда јашајаркән мәктәб ләвазиматы сатмагла мәшғул олмушдур.

Тәдгигат көстәрир ки, Мө'чүз Истамбулда јашадығы илләрдә Иранын истиглалијјәти уғрунда мүбаризә апаран сијаси тәшкилатларын нәшр етдирдикләри, мүһачир Иран гәзетләринин һәм фәал охучусу, һәм дә фәал тәблиғатчысы олмушдур. Һәләлик әлимиздә Мө'чүзүн дикәр мүһачир Иран мәтбуат органы илә әлагәсини сүбут едән конкрет дәлилләр олмаса да, онун мәшһур «Һәблүлмәтин» гәзети илә әлагәсини ајдынлашдыран бә'зи фактлар бизә мә'лумдур.

Деди: Бурах гәзети, ал бу вирди, әзбәрлә!
Дедим: Ахунд, мәнә «Һәблүлмәтин» лазымдыр!

—дејән Мө'чүз чох кениш охучу даирәси олан бу гәзетә бөјүк рәғбәт бәсләмиш, ше'рләриндә дәфәләрлә онун адыны чәкмиш, гәзетдә чап олунан бир сыра мәгаләләрә өз мүнасибәтини билдирмишдир. Шүбһәсиз ки, бу гәзетлә әлагәси Мө'чүзүн дөврүн бир сыра мүһүм проблемләринә ачыг көзлә бахмасына чидди тә'сир көстәрмишдир.

Мө'чүз Истамбулда јашадығы илләрдә јени јаранмагда олан мүтәрәгги түрк әдәбијјаты илә дә марагланмыш, Т. Фикрәт, М. Емин, Н. Камал вә башга түрк јазычыларынын әсәрләрини мүталиә етмишдир ки, бу да онун дүнјакөрүшүнә вә јарадычылығына тә'сирсиз галмамышдыр. Чох мараглыдыр ки, Мө'чүз Тофиг Фикрәти бөјүк мәһәббәтлә севмиш һәтта вәтәнинә гајытдыгдан аз сонра онун «Оручлуг сәдәгәси» адлы ше'ринин тә'сири алтында өзүнүн «Зијафәт вә фәлакәт» ше'рини јазмышдыр.

Шаир 1905-чи ил биринчи рус ингилабы әрәфәсиндә вәтәнинә гајытмыш вә өмрүнүн сонунадәк анадан олдугу Шәбүстәр гәсәбәсиндә јашамышдыр.

Г. Мәммәдлинин вердији мә'лумата көрә Мө'чүз Шәбүстәрдә өз «кичик бағынын чүз'и кәлири вә гардашларындан алдығы мадди јардым һесабына јашамыш вә кимсәјә ағыз ачмамышдыр.»[1]

---

[1] Г. Мәммәдли. Шәбүстәрли Мирзә Әли Мө'чүз. Бах: М. Ә. Мө'чүз. Сечилмиш ше'рләри, Бакы, 1954, сәһ. 7.

Г. Мәммәдлинин 1979-чу илдә Бакыда бизимлә сөhбәт за-
маны Мө'чүзүн мадди вәзијјәтинин ағырлығыны сүбут едә-
бир мә'луматыны да охучулара чатдырмағы лазым билирик.
Гочаман тәдгигатчы бизә демишдир ки, јохсул hәјат кечирән
Мө'чүз өмрүнүн сон чағларында Хәјјат чағрылан бир hәм-
јерлисиндән алдығы борчу өдәмәк үчүн әсәрләринин әлјазма-
сыны она сатмаға мәчбур олмушдур.

Сон заманларда әлдә етдијимиз шаирин бир гејди дә онун
мәhрумијјәтләрлә долу олан hәјат шәраитини даhа ајдын тә-
сәввүр етмәјә имкан верир. Биз бу гејдә Мө'чүзүн 1932-чи ил-
дә достларындан биринә кәндәрдији ше'рләриндән биринин
јазылдығы вәрәгин hашијәсиндә раст кәлмишик. Гејд беләдир:
«Мәним (Мө'чүз өзүнү нәзәрдә тутур — **Ф. Х.**) бәшәхси hалы-
мы хәбәр алсан, нечә дәфәләр бу ил әзраил илә... әлбәјаха ол-
дум. Гышда дондум ачылдым, көрәчәк күнүм вармыш ки, өл-
мәдим галдым».[1]

Мадди вәзијјәтинин ағырлығы, hабелә мүртәче гүввәлә-
рин тә'гиб вә тәкфирләриндән јаха гуртара билмәмәсинә бах-
мајараг, Мө'чүз hеч вахт руhдан дүшмәмиш, бөјүк инам вә
чошғунлугла јазыб-јаратмыш, ичтимаи фәалијјәт мејданын-
дан кери чәкилмәмишдир.

Түкәзин чәhли олмаса заил,
Оғлу олмаз тәмаддүнә маил

—дејән вә гадынларын мә'нәви-игтисади тәкамүлүнү «тәhсил
кәмал етмәкдә» көрән Мө'чүз Шәбүстәрдә бир гыз мәктәби
ачмаг тәшәббүсүнү дә ирәли сүрмүш, узун мүддәт чидди ма-
неәләрә раст кәлмәсинә бахмајараг, 1931-чи илдә бу мәктәбин
ачылмасына мүвәффәг олмушдур.

Мө'чүз 1933-чү илдә hәјат јолдашы Сәријјә ханымла
Иранын Шаhруд шәhәринә сәфәр етмишдир. Шаирин бу сә-
фәрдән әсас мәгсәди сәhhәтини hәкимләрә мүајинә етдирмәк
олмушдур.

Мө'чүзүн Шаhруд сәфәри hаггында охучулар шаирин ки-
табларына дахил едилән «Шаhруддан мәктуб» сәрлөвhәли
ше'рләрдән мүәјјән мә'лумата маликдирләр. Лакин онун hә-
мин сәфәр hаггында даhа әтрафлы мә'лумат верән бир әсәри

---

[1] Азәрбајчан ССР МДӘИА. Мө'чүзүн архиви, ф. 454, сиј. 1, иш
№ 19, вәр. 1.

hәлә индијәдәк hеч јердә чап едилмәдијиндән бу әсәр hаггын-
да охучулара мә'лумат вермәк марагсыз олмаз.

«Вәгти-нүзул көрдүм олуб хәстә чани-мән» мисрасы илә
башлајан hәмин әсәр автограф олуб, нәзм вә нәср hиссәлә-
риндән ибарәтдир. Әсәрин нәзм hиссәсиндә Мө'чүз hәјат јол-
дашы Сәријјә ханымла бирликдә Иранын Теhран, Шаhруд,
Салеhабад, Әбдүлабад, Мө'минәбад, Дәhмолла, Дамған ки-
ми шәhәр вә кәндләрини кәзмәсиндән, Һешмәт, Һәмиддөвлә,
Интисар, Е'тизад, Әбүлфәтh хан, Садыг хан адлы дост-таны-
шынын вә Мө'минәбадда јашајан балдызы евиндә гонаг олма-
сындан, иштирак етдији мәчлисләрдә «бүлбүл» кими «гәзәли-
абидар» демәсиндән данышыр. Нәсрлә јазылан hиссәдә исә
(бу hиссә фарс дилиндәдир) шаир әввәлчә Шаhрудун үмуми
мәнзәрәси —hавасы, бағлары, күчәләри, чајлары, әhалиси hаг-
гында мә'лумат верир, сонра о, әслән мө'минәбадлы олуб
Шаhрудда јашајан вә «мүдир» чағрылан бир нәфәрин евиндә
10—12 күн гонаг галмалары, орада бөјүк hөрмәт вә еhтирам
көрмәләри, мазандаранлы бир hәкимин гәбулунда олмасы вә
нәhајәт, вәрәм хәстәлијинә тутулмасынын мүәјјәнләшдирилмә-
синдән бәhс едир.

Мө'чүз Шаhрудда оларкән хәстәлији даhа да шиддәтлә-
нир вә ону јатаға салыр.

Гәлби вәтән ешги илә дөјүнән бөјүк демократ шаир мәhз
бу хәстәлик нәтичәсиндә дә 1934-чү илдә Шаhруд шәhәриндә
вәфат едир.

Мө'чүзүн мәhз hансы илдән әдәби јарадычылыға башла-
масы hәләлик дәгиг олараг мүәјјәнләшдирилмәсә дә, проф.
Ч. Хәнданын јаздығы кими, Истамбулда оларкән «о да М. Ә.
Сабир кими гәзәл әдәбијјатынын тә'сири алтында лирик гә-
зәлләр јазмыш, өз интим hиссләрини тәрәннүм етмишдир».[1]

Шаирин әлимиздә олан бир нечә гәзәлинә әсасән демәк
олар ки, о, классик Азәрбајчан поезијасы ән'әнәләринә јахын-
дан бәләд олмушдур. Лакин гејд етмәлијик ки, Мө'чүз дә Са-
бир кими гәзәлчиликдә диггәти чәлб едәчәк бир јарадычылы-
ға малик олмамышдыр.

Мө'чүзүн Истамбулда оларкән јаздығы бир ше'ри исә сү-
бут едир ки, шаир hәлә Истамбулда јашадығы илләрдә мүхтә-

---

[1] Бах: Ч. Хәндан. Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјатында милли азад-
лыг идејалары. Докторлуг диссертасијасы. II чилд. Бакы, 1949. сәh.
407—408.

Scanned with ACE Scanner

лиф јарамазлыглары ифша едән сатирик ше'рләр дә јазыр-мыш. Мараглы бир үслубла јазылан үч бејтлик һәмин ше'р беләдир:

Көрдүм һәнгами-сәһәр мәдрәсә шакирдләри
Һәр бири бир парча одун чијнинә гојмуш кедијор.
Дедим:—Оғлан, бу нәдир? Сөјләди ки: Бир дәләдүз
Дөвләти-мәдрәсә шакирдләрини инчидијор.
Дедим, ејвај белә дөвләтә ки, өз-өзүнү
Ики харвар одундан јана русвај едијор.

Мө'чүз тәсадүфи олараг «Молла Нәсрәддин» әдәби чәбһәсинә гошулмамышды. Бир тәрәфдән һәлә Түркијәдә јашадығы илләрдә түрк маарифчи-реалист әдәбијјатынын тә'сири, дикәр тәрәфдән 1905-чи ил биринчи рус ингилабы вә онун тә'сири илә 1906—1911 вә 1908-чи илләрдә аловланан Иран вә Түркијә ингилабларынын кедиши вә нәтичәләри, нәһајәт, 1906-чы илдә «Сизи дејиб кәлмишәм, еј məним мүсәлман гардашларым!» дејәрәк мејдана атылан «Молла Нәсрәддин» журналынын әсас мүәллифләри Ҹ. Мәммәдгулузадә вә М. Ә. Сабирин ингилаби-демократик руһлу јарадычылығы Мө'чүзү идејача вә еләчә дә јарадычылыг хүсусијјәтләри е'тибары илә формалашыб бу чәбһәјә гошулмасына тәкан вермиш, беләликлә дә о тәдричән өзүнә мәхсус јарадычылыг јолу кечәрәк көркәмли молланәсрәддинчи сәвијјәсинәдәк јүксәлмишдир.

Бир молланәсрәддинчи кими Мө'чүзүн јарадычылыг јолу чох зәнкин вә мараглыдыр. Шаирин әдәби ирсинин әксәријјәтини сатирик ше'рләр тәшкил едир. Бу ше'рләрдә Мө'чүз, демәк олар ки, дөврүнүн бүтүн ичтимаи-сијаси мәсәләләринә өз мүнасибәтини билдирмишдир. Ана дили, әлифба, гадын азадлығы, маариф вә мәдәнијјәтин тәблиғи, дини фанатизмин, чәһаләт вә керилијин ифшасы, бејнәлхалг империализмә гаршы мүбаризә вә с. мәсәләләр Мө'чүзү марагландыран ән үмдә проблемләр олмушдур.

1917-чи илдә Русијада Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси, 1920-чи илдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин бәргәрар олмасы Мө'чүз јарадычылығына мөвзу вә мәзмун јенилији кәтирмиш, онун реализминин сүр'әтлә камилләшмәсинә чидди тә'сир етмишдир.

МҮӘЛЛИМ ӨМРҮНДӘН СӘТИРЛӘР

...Редаксијаја ишләмәјә јеничә кәлмишдим. 20—25 иллик стажы олан әмәкдашлар һәрдәнбир өтәнләрдән сөһбәт ачар, чаванлара хош хатирәләрини данышардылар. Бу нағыллашмыш хатирәләр гојнундан үзүнү көрмәјиб, адыны ешитмәдијим адамлар, гочаман журналистләр бојланарды.

Бир күн белә сөһбәтләрин бириндә илк јазыларымын әрсәјә кәлмәсинә гајғы көстәрмиш Түкәзбан Әсәдовадан сорушдум ки, бәс инди Ағәли Бәдәлов һарада ишләјир?

—О, мүәллимдир,—чавабыны алдым.—Республиканын әмәкдар мүәллими А. Бәдәлов Бакыдакы 132 нөмрәли мәктәбдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллими ишләјир.

Аз сонра «Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин шө'бә мүдири Мәһјәддин Әбдүловун (о, инди редактор мүавинидир) «О јенә дә мүәллимдир» адлы мәгаләсини охудум. Ағәли мүәллимин өмүр јолу һаггында тәсәввүрүм кенишләнди. Илләр өтдү...

—...Ағәли мүәллим һаггында мәчмуә үчүн мәгалә јазарсынызмы,—тәклифини мәмнунијјәтлә гаршыладым.

Бир аз тәрчүмеји-һалындан:

В. И. Ленин адына АПИ-нин дил-әдәбијјат факүлтәсини 1933-чү илдә битириб. Он ил маариф шө'бә мүдири ишләјиб. 1950-чи илләрин әввәлләриндән «Азәрбајчан мүәллими» гәзетиндә редактор вәзифәсинә тә'јин олунуб.

О илләрин гәзетләри олан тикилиләри вәрәгләјирәм. Мүхтәлиф мөвзулу, мүхтәлиф үнванлы, мүхтәлиф имзалы јазыларда онун өз зәһмәти вар. Гәзетдә тәгдиредичи мәгаләләр дә вар, тәнгид дә... Күнүн вачиб мәсәләләри өзүнүн әксини тапыб. Чохларынын фикирләрини өјрәнмишәм. Һамысы бир онун хејирхаһ мәсләһәтчи, маариф ишини јахшы билән мүәллим олдуғуну дөнә-дөнә гејд едир. Онунла бағлы хати-

Scanned with ACE Scanner

рәләр чохдур. бунлар мән дејәрдим ки, тәчрүбәли журналист-ләр Шаһин Сәфәровун, Мәһјәддин Әбдуловун, Халидә Хә-лилованын, Худаверди Әлизадәнин... јаддашында ән ширин, ән һуманист мотивли епизодлар кими әбәдиләшиб. Ағәли мү-әллимлә бағлы бу хатирәләр ајры-ајры инсанларла бағлы олса да, мараглыдыр; чүнки чәмијјәтә фајда верән инсан-ларын, ән мүбариз сәнәт јолчуларынын пешә мәһәббәтини нурландырыр. Гәрибә бурасыдыр ки, онун гајғы вә көмәк даирәси тәкчә редаксија илләри илә өлчүлмүр.

ССРИ Али Советинин депутаты, 132 нөмрәли мәктәбин мүәллими Алијә Тәһмасиб:

—Нечә илләрдир ки, Ағәли мүәллимлә бир коллективдә чалышырам. Онун интизамы, сәмимијјәт вә мәс'улијјәти, доғма дилимизә вә зәнкин әдәбијјатымыза олан мараг вә мә-һәббәти шәхсән мәним үчүн бир өрнәкдир. Сакит тәбиәтли, меһрибан мүнасибәтли Ағәли мүәллим синифдә дәјишир, башгалашыр. Мәһз бу заман о, республиканын әмәкдар мү-әллими кими «үзә чыхыр», ашкарланыр, јени билик ахы-нында јенидән кәшф олунур; һәр бир шакирд үчүн, мәктәбли үчүн...

Ахтарыш варса, јени билик верилирсә, демәли, мүәллим јашајыр.

Ағәли мүәллим өз шакирдләринә мөһкәм вә әсаслы би-ликләр вермәјә мүнтәзәм сә'ј көстәрир. О, јетирмәләриндә мүстәгил иш бачарығыны инкишаф етдирмәјә хүсуси диггәт јетирир. Бу мәгсәди һәјата кечирмәкдә дәрсликдәки матери-аллар вә програм тәләбләри илә мәһдудлашмыр.

Ағәли мүәллимин фәалијјәтиндә диггәти чәлб едән чә-һәтләрдән бири сәнәткарларын јарадычылыг гајнаглары, сәнәткарлығын башлыча әламәти сајылан фолклордан исти-фадә, фолклоризм үзрә билик вермәсидир. Буну Сәмәд Вур-ғун фолклоризминин өјрәдилмәси әсасында бирликдә нәзәр-дән кечирәк.

* * *

Ағәли мүәллим һәлә ашағы синифләрдән шакирдләрә шаирин әсәрләриндәки аталар сөзләри вә мәсәлләри, образ-лы халг ифадәләри вә афоризмләри тапыб һәмин һиссәләри дәфтәрләринә көчүрмәклә әзбәрләмәји тапшырыр. Шакирд-ләрин мүстәгил ишләринин нәтичәсиндә шаирин әсәрләриндә ишләтдији ашағыдакы халг бәдии тәфәккүрү нүмунәләри,

образлы, афористик ифадәләр мәктәблиләрин лүғәт фондуну зәнкинләшдирир:

дурна көзлү булаглар, көнүл чандан ајрылмаз, јашыл-баш соналар, әл гәләм, синә дәфтәр, торпаг күлүр; гәдир билмәк, јајдан атылан ох дајанмаз, Күнәшин үзүнә пәрдә тутулмаз, һәгигәт дара чәкилмәз, доғмалар дар күндә јад олмаз, үрәји дағa дөнмәк вә с. (бу ифадәләрин бә'зиләри С. Вурғунун афоризмләри кими мәнимсәдилир).

IV, V, VI синифләрин дәрсликләриндәки тәдрис матери-алларынын вә әлавә оху, синифдәнкәнар оху материаллары-нын әсасында бу иш илдән-илә садәдән мүрәккәбә, асандан чәтинә истигамәтиндә апарылыр.

X синифдә хәлгилик вә партијалылыг һаггында кениш мә'лумат верилир. Ағәли мүәллим С. Вурғунун һәјат вә јара-дычылығынын тәдриси заманы шакирдләрә чатдырыр ки, Азәрбајчан халгынын поетик јарадычылығы илә мөһкәм үн-сијјәт бағлајараг, бу хәзинәдән сәнәткарлыгла истифадә етмиш сөз усталарындан бири Азәрбајчанын халг шаири Сәмәд Вурғун олмушдур.

«Өз илһамыны халг мә'нәвијјатындан, онун јүксәк әмәл вә арзуларындан алмыш сәнәткар хошбәхтдир» дејән Сәмәд Вурғун өзү хошбәхт шаир кими сәнәтин ән уча зирвәсинә јүксәлмиш, јарадычылығында фолклордан бир нечә истига-мәтдә бәһрәләнмишдир. Шаир чанлы халг дилинә мәхсус образлы ифадә вә идеоматик ифадәләрдән, ејни заманда аталар сөзләри вә мәсәлләрдән истифадә етмиш, әсәрләрин-дәки фикрин образлы, лаконик вә даһа поетик ифадәсинә ча-лышмышдыр. С. Вурғун јарадычылығында тәкчә аталар сө-зү вә мәсәлләрдән, бајаты, охшама, тапмача вә с.-дән исти-фадә етмәклә кифајәтләнмәмиш, гарыш-гарыш кәзиб, ојмаг-ојмаг долашдығы гәдим Азәрбајчанын синәсиндә ел хәзинәси кизләнмиш гочалардан ешидиб өјрәндији әфсанә, нағыл вә рәвајәтләр әсасында «Гыз галасы», «Ајын әфсанәси», «Аслан гајасы», «Өлән мәһәббәт», «Булаг әфсанәси» кими гијмәтли әсәрләр јаратмышдыр. Бу мәзмунда шәрһдән сонра Ағәли мүәллим шакирдләрә белә бир суалла мүрачиәт едир: шаир һансы әдәби мүһитдә, шәраитдә бөјүмүшдүр? Онун јарады-чылыг гајнаглары һаггында нә дејә биләрсиниз?

Бу суаллара чаваб вермәк үчүн шакирдләр ахтарышлар апарырлар. Онлар мүәллимин рәһбәрлији алтында шаирин гардашы, мәрһум профессор М. Вәкиловун «Мәним гарда-

Scanned with ACE Scanner

мувафиг парчалары вә академик шым» сәнәдли повестиндән «Јадыма дүшдү» мәгаләсин- халг јазычысы М. Ибраһимовун нәтичә чыхармаға чалы- дән бир һиссәни охујур. мүстәгил Азәрбајчан ашыг сәнә- шырлар. Шакирдләр өјрәнирләр ки, Газахда әсрләр узуну тинин классик кушәләриндән олан вә бөјүк һөрмәтә ма- ашыг мәчлисләри чох јајылмышдыр кечәләриндә јох- ликдир. Ашыг ше'рләри хүсусән узун гыш севинчи олмуш- сул кәндли дахмаларынын бәзәји, чырағы, бу сәтирләриндән ону да дур. Шакирдләр М. Ибраһимовун Јусиф киши өзү сазда чалар, өјрәнирләр ки. Сәмәдин атасы арзу, севинч, һәсрәт, дахмасыны сазын симләриндән гопан долдурарды. Бу мәгаләдән кәдәр вә мәһәббәт нәвалары илә нәтичә чыхарылыр: Сәмәд Вурғун белә алынан мә'луматдан мүһитдә бөјүмүшдүр. «Сәмәд атамызын бир әдәби-мә'нәви сазларына, нәғмәләринә, сөјләдикләри вә ел ашыгларынын дастанлара мәфтун иди.
нағыллара вә әфсанәви

... Сәмәд Вурғун та кичик јашларындан башлајараг халг әдәбијјатына, Вагиф вә Видади ше'ринә алудәлик көстәрир- ди» (М. Вәкилов. «Мәним гардашым», «Азәрбајчан» журна- лы, № 5. 1976. сәһ. 85).

Беләликлә, шакирдләр өјрәнирләр ки, тарихән ше'рин, сәнәтин әсас бешикләриндән олан Газах мүһити Сәмәд Вурғунун бәдии тәфәккүрү үчүн гајнаг олмуш, о, бир тәрәфдән атасы Јусифағанын сазда чалыб охудуғу ашыг ше'рләринин бәдии дилини, сирли-сораглы вә инсаны дүшүндүрән көзәллијинә бүрүнмүш идеја-мәзмунуну дуја-дуја бөјүмүш, дикәр бир тәрәфдән Вагиф ше'рләринин баһар суларыны хатырладан ахынынын зүмзүмәсиндә ујујараг, Симурғ гушунун ганадларында учмуш, чисмән бөјүдүкчә мә'нән халг дүһасы илә мүвази учалмыш, илһам чешмәси халг әдәбијјатындан—әзәмәтли дағын гызыл дамарындан башланараг чағламышдыр.

Бүтүн бунлар бир нечә бахымдан фајдалы олур. Әввәла, шакирдләр әсәрин дили үзәриндә ахтарышлар апарырлар. Чанлы халг дилиндә олан ифадәләр, аталар сөзләри вә мәсәлләр, афоризмләр һесабына онларын лүғәт еһтијаты зәнкинләшир. Икинчиси, онлар шаирин тәрчүмеји-һалына даир дәрсликдә олмајан мараглы фактлар өјрәнирләр. Шакирдләр Сәмәд Вурғун јарадычылығына олан бөјүк үмумхалг мәһәббәтинин сәбәбини тапыр, шаирин халг јарадычылығына олан сәнәткар мәһәббәт вә мүнасибәтинин тарихи-ичтимаи маһијјәт вә мәншәјинә даир мүәјјән билик газаныр, тәсәввүр әлдә едирләр.

Беләликлә, шакирдләр әдәбијјатшүнаслыгда кетдикчә даһа чох актуал әһәмијјәт кәсб едән фолклорла әдәбијјатын әлагәси проблеминә даир мүәјјән нәзәри, емпирик билик, мә'лумат газанырлар. Фолклорла әдәбијјатын әлагәси мәсәләләринин шәрһи, шаирин јарадычылығында фолклор нүмунәләриндән вә ән'әнәләриндән, поетик системиндән истифадә мәсәләләринин шакирдләрин фәаллығы шәраитиндә ашкара чыхарылмасы, бунларын тәһлили, бу заман шакирдләрин фолклора даир биликләринин дәринләшдирилмәси (күтләви информасија вә тәблиғат васитәләринин васитәсилә чатдырылан информасијаларын изләнмәси, мүстәгил мүталиә вә с.) бир тәрәфдән мувафиг материалларын мәнимсәнилмәсини оптималлашдырыр, үмумијјәтлә, әдәби-бәдии инкишафы тә'мин едир.

* * *

Ики гәринәлик өмүр јашамыш Ағәли мүәллимин тәчрүбәсиндә бу чүр габагчыл тәчрүбә фактлары чохдур. Бүтүн бунлар чохиллик ахтарыш вә сәмәрәли фәалијјәтин нәтичәсидир.

Бир мүәллим, кечмиш редактор инсан өмрүнүн сәһифәләрини варагладыг, уғуру илә таныш олдуг. Һәјатын мә'насы шакирд тәфәккүрүнү зијаландырмагда көрән мүәллим фәалијјәтиндән сәтирләри охучуларымыза тәгдим етдик. Бу сәтирләри баша чатдырандан сонра онунла бир дә көрүшдүм: фактлары дәгигләшдирмәк үчүн. Ајрыланда әлими сыхыб меһрибан тәбәссүмлә:

—Ај оғул,—деди,—бәс өзүнү тәгдим етмәдин?

Сәһвими инди баша дүшдүм. 15 илдән артыг редактор ишләмиш мүәллимлә көрүш мәни сыхмыш, һәјәчанландығымдан өзүмү тәгдим етмәји унутмушдум. О исә әмәкдар мүәллим сәбри вә тәмкинлији илә сәһвими дүзәлтмәк истәди. Утандығымы көрүб күлүмсәди. Јахшы ки, зәнк чалынды. Дәрсә кетмәли иди. Мәнә узанмыш исти әлини сыхыб (һөрмәт вә мәһәббәтлә сыхылмамыш әлин һәрарәтини дујмаг олмаз, дејибләр) өзүмү тәгдим етдим:

Шамхәлил **МӘММӘДОВ**,
«Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин хүсуси мүхбири.

ӘДӘБИЈЈАТДАН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

III рүб 10 һәфтә, 2 күн

IV СИНИФ

(10 һәфтә, 2 күн, һәфтәдә 2 саат, чәми 20 саат)

1. Е. Агајев. **«Күнәш доғачаг».** (2 саат).

а) һекајәнин мәзмунуну өјрәнмәк үзрә иш. Әсәрин мөвзусу вә идејасыны мәнимсәтмәк. Вал јазысынын динләнилмәси. 1 саат. б) Һекајәнин тәһлили. Гәзет сатан Јузефлә В. И. Ленинин сөһбәти. Даһи рәһбәрин ушаглара олан мәһәббәти. Әсәрдән чыхан нәтичә. 1 саат.

2. Г. Илкин. **«Һәдијјә».** (2 саат.)

а) һекајәнин мәзмунунун мәнимсәнилмәси; вал јазысынын динләнилмәси, ифадәли охусу. 1 саат. б) Һекајәнин тәһлили. В. И. Ленинин гајғыкешлији, сәмимијјәти вә садәлији. Һекајәдә Азәрбајчан халгынын В. И. Ленинә мәһәббәтинин тәрәннүмү. 1 саат.

3. **Рабитәли нитг инкишафы:** «Һәдијјә» һекајәсиндә Азәрбајчан халгынын даһи рәһбәримиз В. И. Ленинә мәһәббәти» мөвзусунда инша. 1 саат.

4. Е. Агајев. **«Апрел сәһәри».** (2 саат.)

а) «Апрел сәһәри» мәтнинин охунмасы, мәзмунунун мәнимсәдилмәси үзрә иш. 1 саат. б) Һекајәнин тәһлили. Һекајәдә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә илләриндә баш вермиш һадисәләрин кедиши. Алы киши садә әмәк адамларынын нүмајәндәси кими. 1 саат.

5. М. Дилбази. **«Дөјүш күнләри».** (2 саат.)

а) Ше'рин ифадәли охусу, вал јазысынын динләнилмәси, мәзмунуну мәнимсәтмәк үзрә иш. 1 саат. б) Әсәрдән бир парчанын әзбәрләдилмәси. Ше'рдә 26 Бакы комиссарларынын гәһрәманлығынын бәдии тәсвири. Шаумјан вә Мәшәди бәј

сурәтләринин тәһлили. Империалистләрин алчаг һәрәкәтләринин ифшасы. 1 саат.

Фәнләрарасы әлагә. Тарих. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә вәтәндаш мүһарибәси һаггында һекајәләр. (IV синиф)

6. Рабитәли нитг инкишафы: «Апрел күнәши азадлыг күнәшидир» мөвзусунда инша јазмаг. 1 саат.

7. М. Ибраһимов. **«Гырмызы галстук».** (2 саат.)

а) Һекајәнин мәзмунуну өјрәнмәк үзрә иш. Әсәрин ифадәли охунмасы. 1 саат. б) Һекајәнин тәһлили. Әсәрдә пионерләрин әхлаги сифәтләри вә нәчиб хүсусијјәтләри. Әсәрдә јазычынын өз гәһрәманына мүнасибәти. 1 саат.

8. С. Рүстәм. **«Дуз-чөрәк»** ше'ринин ифадәли охусу, мәзмунун мәнимсәнилмәси. Әсәрин әзбәрләнмәси вә тәһлили. 1 саат.

9. Ә. Әскәров. **«Дәниз буруғунда.** (2 саат.)

а) Әсәрин мәзмунуну мәнимсәтмәк үзрә иш. Һекајәнин бир һиссәсинин ифадәли охусу. 1 саат. б) Һекајәнин II һиссәсинин мәзмуну үзрә иш. Әсәрин тәһлили. Ачыг дәниздә харүгәләр јарадан мәрд вә мүбариз инсанларын тәсвири. Камал сурәтиндә Бакы нефтчиләринин јүксәк әхлаги кејфијјәтләринин үмумиләшдирилмәси. 1 саат.

10. С. Вурғун. **«Гызыл шаһинләр».** (2 саат).

а) «Гызыл шаһинләр» ше'ринин охунмасы, мәтн үзәриндә иш, мәзмунун мәнимсәнилмәси, әсәрин әзбәрләдилмәси. 1 саат. б) «Гызыл шаһинләр» ше'ринин тәһлили: ше'рдә Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет адамларынын гәһрәманлығы. Гызыл шаһинләр мәрдлик, игидлик символу кими. 1 саат.

11. Ә. Мәммәдханлы. **«Буз һејкәл».** (2 саат.)

а) Һекајәнин охунмасы вә мәзмунун мәнимсәдилмәси. Вал јазысынын динләнилмәси. 1 саат. б) «Буз һејкәл» һекајәсинин јығчам тәһлили. Әсәрдә ана мәһәббәтинин тәсвири. Совет кәшфијјатчыларынын инсанпәрвәрлији. 2 саат.

12. Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы: М. Рзагулузадә, «Дәниз нағылы»; И. Сәфәрли, «Бакыја Күр ҝәлир»; С. Һүсејн, «Јазы јазанда»; М. Горки, «Сәһәр»; Ә. Күрчајлы, «Ҝәл, баһарым ҝәл»; Ә. Зијатај, «Азәрбајчаным мәним». 1 саат.

13. Рүблүк кечиләнләрин тәкрары вә үмумиләшдирилмәси. 1 саат.

Scanned with ACE Scanner

V СИНИФ

III РҮБ

(һәфтәдә 2 саат, ҹәми 20 саат)

1. С. В у р ғ у н. **«Азәрбајҹан». (4 саат.)**
а) Әсәрдән бир парчанын охунмасы, бүтөвлүкдә фоно-
мүнтәхәбат материалларынын динләнилмәси. 1 саат. б) Пое-
манын јердә галан һиссәсинин ифадәли охусу, мәзмун үзә-
риндә иш; әсәрин әзбәрләнилмәсини тапшырмаг (бәндләрин
мигдары ихтијаридир). 1 саат. в) «Азәрбајҹан» поемасынын
јығҹам тәһлили: ше'рдә Вәтәнә мәһәббәт һиссинин ифадәси.
Шаирин Азәрбајҹанын фүсункар тәбиәтинә вурғунлуғу.
Ф ә н л ә р а р а с ы ә л а г ә. Мусиги. Ә. Тағыјев, «Азәр-
бајҹан».
Ә д ә б и ј ј а т н ә з ә р и ј ј ә с и: гафијә вә рәдиф һаггын-
да мә'лумат. 1 саат.
г) «Анам, доғма Азәрбајҹан!» мөвзусунда инша. (Инша
евдә јазылыр вә синифдә тәһлил олунур). 1 саат.
2. М. И б р а һ и м о в. **«Пәри хала вә Ленин». (4 саат.)**
а) Һекајәнин I һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун мә-
нимсәдилмәси. 1 саат. б) Һекајәнин II һиссәсинин өјрәдил-
мәси вә мәзмунуну мәнимсәтмәк үзрә иш. 1 саат. в) Әсәрин
јығҹам тәһлили. Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулдуг-
дан сонракы дөврдә халгын һәјатында баш верән дәјишик-
ликләрин тәсвири. **Пәри хала вә Вәли сурәтләринин** сәҹијјә-
си. 1 саат. г) Һекајәдә Азәрбајҹан халгынын даһи рәһбәри-
миз В. И. Ленинә дәрин мәһәббәтинин ифадәси. В. И. Ленин
сурәти. 1 саат.
2. **Рабитәли нитгин инкишафы.** 2 саат.
а) «В. И. Ленин совет халгларынын даһи рәһбәридир»
мөвзусунда инша јазмаг. 1 саат. б) Инша јазынын редактә
олунмасы вә тәһлили.
3. С. Р ү с т ә м. **«Чапајев». (2 саат).**
а) Ше'рин охунмасы, мәзмун үзәриндә иш, фономүнтә-
хәбат материалынын динләнилмәси. 1 саат. б) Әсәрин тәһ-
лили. Вәтәндаш мүһарибәсинин әфсанәви гәһрәманы Чапа-
јев һаггында гыса мүсаһибә. Ше'рдә Чапајевин гәһрәманлы-
ғынын бәдии тәрәннүмү; өлкәмизин дүшмәнләринә гаршы
халгымызын гәзәб, нифрәт һиссләринин үмумиләшдирилмә-
си. Әсәрдәки бәдии тәсвир васитәләри.

Ф ә н л ә р а р а с ы ә л а г ә. Тарих. Вәтәндаш мүһарибә-
си һаггында һекајәләр. (IV синиф).
Ә д ә б и ј ј а т н ә з ә р и ј ј ә с и. Тәкрир һаггында илк
мә'лумат. 1 саат.
4. М. С. О р д у б а д и. **«Сержант Иванов адына көрпә-
ләр еви»** һекајәсинин мәзмуну үзәриндә иш: јығҹам тәһлили;
һекајәдә Бөјүк Вәтән мүһарибәси лөвһәләри. Совет дөјүш-
чүләринин тимсалында сержант Ивановун гајғыкешлији вә
һуманизми. 1 саат.
5. М у с а Ҹ ә л и л. **«Гушҹуғаз».** Ше'рин охунмасы вә
мәтн үзәриндә иш. Әсәрин јығҹам тәһлили; ше'рдә вәтәнә
мәһәббәт һиссләринин тәрәннүмү. 1 саат.
6. С. Р ә һ и м о в. **«Медаљон»** (ихтисарла). (4 саат).
а) Әсәрдән верилмиш парчанын I һиссәсинин мәзмуну-
ну мәнимсәтмәк үзәриндә иш. I саат. б) Әсәрдән верилмиш
парчанын II һиссәсинин охунмасы вә мәзмунуну мәнимсәт-
мәк үзрә иш. 1 саат. в) Әсәрин бүтөвлүкдә мәзмунуну
мәнимсәтмәк үзәриндә иш. 1 саат. г) «Медаљон» повестин-
дән верилмиш парчаларын јығҹам тәһлили. Бөјүк Вәтән
мүһарибәсиндә халгымызын фашист ишғалчыларына гаршы
гәһрәман мүбаризәсинин тәсвири. Әсәрдә совет халгынын
вәтәнпәрвәрлијинин, ата-анасыны итирән ушаглара гајғысы-
нын ифадәси. Повестдә халглар достлуғу. 1 саат
7. С и н и ф д ә н х а р и ҹ о х у: Г. Илкин, **«Фотограф»;**
С. Вурғун, «Москва»; С. Рүстәм, «Гызыл мејданда»; М. Ра-
һим «Рус» әсәрләри үзрә сөһбәт. 1 саат.
8. Рүб әрзиндә кечиләнләрин тәкрары. 1 саат.

VI СИНИФ

III РҮБ

(һәфтәдә 2 саат, ҹәми 20 саат)

1. С. Р ү с т ә м. **«Азәрбајҹана кәлсин» (2 саат.)**
а) Ше'рин охунмасы, мәзмунунун мәнимсәдилмәси,
мәтн үзәриндә иш. 1 саат. б) Мәзмунунун мәнимсәдилмәси-
нин давамы, әсәрин әзбәр сорушулмасы. Ше'рин јығҹам тәһ-
лили; әсәрдә вәтәнпәрвәрлик мотивләри. Азәрбајҹан халгы-
нын бејнәлмиләлчилик, гонагпәрвәрлик, һуманистлик вә с.
хүсусијјәтләринин тәрәннүмү.
Ф ә н л ә р а р а с ы ә л а г ә. Мусиги. «Азәрбајҹана кәл-
син» маһнысынын динләнилмәси. 1 саат.

2. М. Ибраһимов. **«Азад».** (2 саат).

а) Һекајәнин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. Вал јазысынын динләнилмәси. 1 саат. б) Әсәрин јығчам тәһлили: Азад вә Фәрда халг азадлығы уғрунда мүбаризә апаран гәһрәманлар кими.

Кениш халг күтләләринин дахили дүшмәнләрә вә империализмә гаршы мүбаризәси. 1 саат.

3. С. Вурғун. **«Муған»** поемасындан парчалар. (3 саат.)

а) «Минкәчевир гәһрәманы» парчасынын охунмасы вә мәзмунун мәнимсәдилмәси. 1 саат. б) «Јени шәһәр» вә «Гәһрәманын зәфәри» парчаларынын охунмасы вә фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси. Ше'рин мәзмунунун өјрәнилмәси. 1 саат. в) Поемадан парчаларын јығчам тәһлили. Сарван вә Манја фәдакар зәһмәт адамларынын үмумиләшдирилмиш сурәтләри кими.

Әдәбијјат нәзәријјәси.

Мүбалиғә һаггында мә'лумат: 1 саат.

4. Ә. Вәлијев. **«Күлшән».** (2 саат.)

а) Повестдән верилмиш парчанын I һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәнилмәси. 1 саат. б) II һиссәнин охунмасы вә мәзмунун өјрәнилмәси. Охунмуш һиссәләрин јығчам тәһлили: повестдә әмәк адамларынын бәдии тәсвири. Күлшән вә Ханпәри сурәтләринин мүгајисәси. Әсәрдә бирлијин, коллектив әмәјин тәрәннүмү. 1 саат.

5. Рабитәли нитг инкишафы. 2 саат.

а) «Өлкәмиздә инсан әмәклә учалыр» мөвзусунда инша јазмаг. 1 саат. б) Инша јазынын тәһлили. 1 саат.

6. Г. Илкин. **«Шимал күләји».** (3 саат.)

а) Әсәрин I һиссәсинин охунмасы вә мәзмунунун өјрәдилмәси. 1 саат. б) Әсәрин II һиссәсинин охунмасы вә мәзмунун өјрәдилмәси. 1 саат. в) Әсәрин тәһлили: Азәрбајчан халгынын азадлыг уғрунда апардығы мүбаризә, һәмин мүбаризәјә рус халгынын гардашлыг көмәји вә бунун әһәмијјәти. Јетим Һејдәр вә Нәркиз сурәтләринин сәчијјәси. 1 саат.

7. Борис Полевој. **«Әсл инсан дастаны».** (4 саат).

а) Әсәрин I һиссәсинин охунмасы вә мәзмунун мәнимсәдилмәси. 1 саат. б) II һиссәсинин охунмасы, мәзмунун мәнимсәдилмәси. 1 саат. в) Әсәрин јердә галан парчаларынын охунмасы, мәзмунун мәнимсәдилмәси. 1 саат. г) Повестин јығчам тәһлили: әсәрдә Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет дөјүшчүләринин көстәрдији әфсанәви гәһрәманлыгларын тәсвири. Алексеј Мересјев тимсалында совет адамына хас олан вәтәнпәрвәрлик, һуманизм, ирадәлилик, чәсурлуг... 1 саат.

Синифдәнхарич иш: «Әсл инсан һаггында повест» бәдии филминә бахыш.

8. Синифдәнхарич оху: С. Вурғун. «Партијамыздыр», «Ананын өјүдү»; Һ. Һүсејнзадә. «Чејранчөлүн сәһәри»; Ә. Садыг. «Совет адамы»; Ә. Чәмил. «Вахтында кәлмишик бу дүнјаја биз» әсәрләри үзрә. 1 саат.

9. Рүблүк тәкрар. 1 саат.

VII СИНИФ

(һәфтәдә 2 саат, чәми 21 саат).

1. В. Мајаковски. **«Совет паспорту»** ше'ринин тәһлили. Совет вәтәндашлығындан доған гүрур һиссинин әсәрдә ифадәси. Ше'рдә империализм дүнјасынын тәнгиди вә ифшасы.

Әдәбијјат нәзәријјәси.

Сәрбәст ше'р һаггында мә'лумат. 1 саат.

2. М. Ч. Пашајев. **«Бир кәнчин манифести».** (5 саат.)

а) «Бир кәнчин манифести» әсәри үзәриндә нечә ишләмишәм?» мөвзусунда фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси. 1 саат. б) Әсәрдән верилмиш һиссәнин охунмасы вә мәзмун үзәриндә иш 2 саат. в) Повестин тәһлили: әсәрдә Совет һакимијјәтинин гәләбәси уғрунда мүбаризәнин тәсвири. 1 саат. г) Әсәрин әсас сурәтләри олан Мәрдан, Сона, Баһар сурәтләринин тәһлили. 1 саат.

3. **Рабитәли нитг инкишафы.** «Итә атарам, јада сатмарам», «Баһар Октјабр ингилабындан әввәлки ушагларын нүмајәндәси кими», «Совет ушаглары шән вә хошбәхт бөјүјүрләр» мөвзуларындан бири үзрә инша јазмаг. 2 сааат.

4. А. Фадејев, «Кәнч гвардија» (парчалар). (5 саат.)

а) «Кәнч гвардија» романындан верилмиш I һиссәнин охунмасы, мәзмун үзәриндә иш. 1 саат. б) Романдан парчаларын II һиссәсинин охунмасы, мәзмунун мәнимсәдилмәси.

Scanned with ACE Scanner

галан һиссәләринин
1 саат. в) Романдан парчаларын јердә
охунмасы, мәзмун үзәриндә иш. Кәнч гвардијачыларын ан-
дынын әзбәрләдилмәси. 1 саат. г) Романын јығчам тәһлили.
һәјат һәгигәти вә «Кәнч гвардија» романы. Бөјүк Вәтән му-
һарибәси илләриндә Совет адамларынын фашист ишғалчыла-
рына гаршы гәһрәманлыг мүбаризәсинин романда әкс олун-
масы. 1 саат. ғ) «Кәнч гвардија» гәһрәманларынын
мә'нәви симасы. Кәнч гвардијачылар—аталарын ингилаби
ән'әнәләринин давамчылары кими. Романда фашизмин ифша-
сы. (Инша јазы үчүн истигамәт вермәк) 1 саат.
Әдәбијјат нәзәријјәси: Роман һаггында мә'лу-
мат. Бәдии әсәрин сүжети.
Синифдәнхарич оху: Х. Рза «Краснодон гартал-
лары»; Л. Космедемјанскаја «Зоја вә Шура һаггында по-
вест».
Синифдәнхарич иш: «Кәнч гвардија» филминә
коллектив бахыш.
5. Ә. Әбүлһәсән «Тамаша гарынын нәвәләри» (3 саат.)
а) Әсәрин I һиссәсинин охунмасы вә мәзмунун үзәриндә
иш. 1 саат. б) Повестин II һиссәсинин мәзмуну үзәриндә иш.
1 саат. в) «Тамаша гарынын нәвәләри» повестинин тәһлили.
Әсәрин мөвзусу вә идејасы. Мәммәд вә Икрам јени совет
кәнчләринин нүмајәндәсидир. Мүәллифин Ағазал вә Ағакүл
сурәтләринә мүнасибәти. 1 саат.

6. И. Әфәндијев. «Баһар сулары» (парчалар). (4 саат.)

Гејд: «Баһар сулары» әсәринә верилмиш вахтын 3
сааты IV рүбә кечирилир.

а) Пјесдән верилмиш I һиссәнин мәзмуну үзәриндә иш.
1 саат.

7. Синифдәнхарич оху. Ч. Чаббарлы «Һекајәләр», В. Ма-
јаковски «26-лар», Ә. Әбүлһәсән «Оғуллар вә аталар»,
М. Ч. Пашајев «Күлбәсләјән гыз», И. Әфәндијев «Маһны
дағларда галды» әсәрләри үзрә иш. 1 саат.

8. Әдәбијјат нәзәријјәси үзрә билијин системә салынма-
сы. 2 саат.

а) Бәдии әдәбијјатын сөз сәнәти олмасы. Әдәбијјатын
снјаси, ичтимаи вә тәрбијәви әһәмијјәти. 1 саат. б) Әдәбиј-
јатда образлылыг. Бәдии әдәбијјатын мөвзусу, мәзмуну вә
идејасы. 1 саат.

9. Рүблүк тәкрар. 1 саат.

VIII СИНИФ

(һәфтәдә 2 саат, чәми 21 саат)

1. М. Фүзули; һәјат вә јарадычылығы. (12 саат.)
а) М. Фүзулинин һәјаты, дөврү, ичтимаи мүһити. 1 саат.
б) М. Фүзулинин јарадычылығы: лирикасы.
«Мәни чандан усандырды» гәзәлинин охунмасы, лүғәт
үзрә иш, фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси,
1 саат. в) Гәзәлин әзбәр сорушулмасы, јығчам тәһлили. Фү-
зулидә мәһәббәт лирикасы. Гәзәлдә саф вә јүксәк инсани
мәһәббәтин тәрәннүмү; гәзәлләрдәки лирик гәһрәман. 1
саат. г) «Падшаһи-мүлк» гит'әсинин охунмасы, мәзмун үзә-
риндә иш, фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси.
Лүғәт үзәриндә иш. 1 саат. ғ) «Падшаһи-мүлк» гит'әсинин
әзбәр сорушулмасы. Јығчам тәһлили. Шаирин әдаләтсиз му-
һарибәләрә, феодал дүнјасына гаршы е'тиразы. Онун ше'р
вә сәнәт адамларына вердији јүксәк гијмәт. 1 саат. д) «Леј-
ли вә Мәчнун» поемасы һаггында мә'лумат. Әсәрдән «Сагн-
намә» парчасынын вал јазысынын динләнилмәси, мәтн үзә-
риндә иш. «Сагинамә»нин тәһлили. 1 саат. е) «Анасынын
Лејлијә нәсиһәти» вә «Лејлинин анасына чавабы» парчала-
рынын мәзмуну үзәриндә иш, фономүнтәхәбат материалла-
рынын динләнилмәси. 1 саат. ж) «Анасынын Лејлијә нәсиһә-
ти» вә «Лејлинин анасына чавабы» парчаларынын тәһлили;
мүәјјән һиссәләрин әзбәр сорушулмасы. 1 саат. з) «Лејли-
нин Мәчнуна чаваб мәктубу» вә «Лејлинин Мәчнуна сәһра-
да раст кәлмәси» парчаларынын мәзмуну үзәриндә иш. Фо-
номүнтәхәбат материалынын динләнилмәси. 1 саат. и) Һәмин
парчаларын бә'зи һиссәләринин әзбәр сорушулмасы вә тәһ-
лили. 1 саат. ј) «Тәмамеји-сүхән» парчасынын мәзмуну үзрә
иш, јығчам тәһлили. 1 саат. к) Поеманын бүтөвлүкдә тәһ-
лили: мөвзусу вә идејасы. Поемада Низами ән'әнәләринин
давам етдирилмәси. Әсәрдә дөврандан, заманын барышмаз
һадисәләриндән шикајәт мотивләри. Лејли вә Мәчнун су-
рәтләри. Лејли XVI әср Азәрбајчан гадынларынын кәлә, һү-
гугсуз нүмајәндәләриндән бири кими; поеманын бәдии вә
сәнәткарлыг хүсусијјәтләри. Фүзули јарадычылығынын тә'-
сир даирәси.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Әруз вәзни һаггында
верилмиш мә'луматын дәринләшдирилмәси вә кенишләнди-

Scanned with ACE Scanner

рилмәси. Әруз вәзнинин бәһрләри; һәзәч, рәмәл бәһрләри һаггында мә'лумат. 1 саат.

Синифдәнхарич оху: М. Фүзулинин лирикасы (8—10 гәзәл вә гит'ә); Б. Ваһабзадә, «Шәби-һичран».

Фәнләрарасы әлагә. Тарих. Азәрбајчан XIV—XVI әсрләрдә. Сәфәвиләр дөвләтинин јаранмасы. Дөвләт гурулушу... Кәндлиләрин вә сәнәткарларын вәзијјәти. **Мусиги.** Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун» операсы. Ч. Чаһанкировун «Фүзули» кантатасы. **Азәрбајчан дили.** Чүмләнин интонасијаја көрә нөвләри.

2. XVII—XVIII әсрләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты. (2 саат.)

а) Дөврүн сосиал-сијаси вәзијјәти һаггында мә'лумат. Бу дөврдә әдәбијјат вә мәдәнијјәт. Фүзули әдәби мәктәбинин давамчылары: Мәсиһи, Саиб Тәбризи һаггында гыса мә'лумат. 1 саат. б) Шифаһи халг әдәбијјатынын чанланмасы. «Короғлу», «Әсли вә Кәрәм» вә башга дастанларын јаранмасы. Халг шаирләринин јарадычылығында ичтимаи вә реалист мотивләрин күчләнмәси. Туфарганлы Аббас, Сары Ашыг, Хәстә Гасым, М. В. Видади. 1 саат.

3. Јохлама инша. «Фүзулинин лирикасында ичтимаи мотивләр», «Фүзулинин өз гәһрәманларына мүнасибәти», «Лејли симасында XVI әср Азәрбајчан гадынларынын ағыр, һүгугсуз, көлә вәзијјәтинин тәсвири—2 саат.

4. «Короғлу» дастаны. (2 саат).

а) «Короғлу» дастаны һаггында үмуми мә'лумат. Дастандан «Һәмзәнин Гыраты гачырмасы» парчасынын охунмасы, мәзмун үзәриндә иш. 1 саат. б) «Короғлу» дастанынын тәһлили. Короғлу вә онун гәһрәманлығы, күтләләрә архаланмасы. Дастанда халг күтләләринин ролу. Әсас сурәтләр: Короғлу, Никар, Ејваз, Дәмирчиоғлу вә башгалары. Дастанын бәдии хүсусијјәтләри.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Дастан һаггында верилмиш билијин дәринләшдирилмәси, дастанларда композисија вә сүжет. 1 саат.

Синифдәнхарич оху үчүн: «Короғлу» дастаны (бүтөвлүкдә.)

5. Совет әдәбијјаты һаггында сөһбәтләр. ССРИ халгларынын әдәбијјатындан нүмунәләр: Н. Тихонов, «Ше'рләри», К. Симонов «Ше'рләри», М. Турсунзадә «Ше'рләри», Ч. Ајтматов «Чәмилә», Н. Думбадзе «Мән, нәнәм, Илико вә Илларион»—2 саат. (1 саат поезија; 1 саат нәср.)

6. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән билијин системә салынмасы. 1 саат.

7. Рүблүк тәкрар. 1 саат.

IX СИНИФ

(һәфтәдә 3 саат, чәми 31 саат)

1. а) Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсинин I—II пәрдәләринин драматик охусу вә мәзмун үзәриндә иш. 1 саат. б) «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсинин галан парчаларынын драматик охусу. 1 саат. в) «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсинин тәһлили. Әсәрин сүжети вә әсас сурәтләри. Рүстәм бәј сурәти. 1 саат. г) Фәхрәддин сурәти; онун маарифчи вә зиддијјәтли көрүшләри. 1 саат.

2. Н. В. Гогол. (4 саат.)

а) Н. В. Гоголун һәјат вә јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумат. 1 саат. б) «Мүфәттиш» комедијасынын охунмасы вә мәзмунуну мәнимсәтмәк үзрә иш. 2 саат. в) «Мүфәттиш» диафилминин нүмајиш етдирилмәси. Комедијанын тәһлили. Комедијада сосиал вә әхлаги ејбләрин ифшасы. Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафында Гоголун ролу. 1 саат. Синифдәнхарич оху: Н. В. Гогол «Тарас Булба».

Нитг инкишафы. 2 саат. «Мүсибәти-Фәхрәддин» әсәриндәки Фәхрәддинин маарифчи дүнјакөрүшүндәки зиддијјәтин тарихи көкләри», «Рүстәм бәј ган интигамына сусајан вәһши бәјләрин типик нүмајәндәси кими», «Вәтәнчүн ағлајан, вәтәнчүн күлән, Севимли бир инсан нә бәхтијардыр» мөвзуларындан бири үзрә инша јазмаг. 2 саат.

3. XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты (1900—1917-чи илләр). (3 саат.)

а) Дөврүн игтисади, мәдәни вә әдәби хүласәси. 1 саат. Синифдәнхарич иш. «Дәли Күр» бәдии филминә бахыш. б) Ингилаби идејаларын јајылмасында мүтәрәгги мәтбуатын ролу. Тәнгиди реализм дөврүн ән мүтәрәгги әдәби чәрәјаны кими. «Молла Нәсрәддин» журналы вә молла нәсрәддинчиләр әдәби мәктәби. 1 саат. в) Әдәби мүбаризәләр. М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвер-

Scanned with ACE Scanner

дијев XX әср реализминин ән көркәмли нүмајәндәләри кими. 1 саат.

Фәнләрарасы әлагә. **Тарих.** XIX әсрин II јарысында капиталист мүнасибәтләринин инкишафы. Азәрбајҹан мәдәнијјәти. Мәтбуат. (VII синиф).

4. Ҹ. Мәммәдгулузадә: һәјаты вә јарадыҹылығы. (10 саат.)

а) Ҹ. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадыҹылығы һаггында үмуми мә'лумат. 1 саат. (2 саат). Синифдәнкәнар иш: «Ҹ. Мәммәдгулузадә» сәнәдли филминә бахыш. б) «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәринин охунмасы, мәзмунуну мәнимсәмәк үзрә иш. 1 саат. в) «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәринин тәһлили. Худајар бәј вә Мәммәдһәсән әми сурәтләри. 1 саат. г) «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәриндәки мәзлум, јазыг ана, гадын сурәтләри. Феодал һәјат шәраитинә, сијаси режимә, зәһмәткешләрин һүгугларынын тапдаланмасына, гадын һүгугсузлуғуна вә мәдәни керилијә гаршы иҹтимаи е'тираз. 1 саат. ғ) «Өлүләр» әсәринин мәзмунуну өјрәнмәк үзрә иш. I—III пәрдәләрин мәзмунунун мәнимсәдилмәси. 1 саат. д) «Өлүләр» комедијасынын јердә галан пәрдәләринин мәзмунунун мәнимсәдилмәси үзрә иш. Искәндәрин монологунун фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси. 1 саат. е) «Өлүләр» әсәринин тәһлили. Шејх Нәсруллаһ вә Искәндәр сурәтләринин мүгајисәси. 1 саат. ә) Һачы Һәсән вә дикәр көмәкчи сурәтләрин тәһлили: зијалы, бәј, тачир вә мәшәди сурәтләри. 1 саат. ж) «Өлүләр»ин жанр вә бәдии хүсусијјәтләри. з) Азәрбајҹан әдәбијјаты вә иҹтимаи фикир тарихиндә Ҹ. Мәммәдгулузадәнин јери. 1 саат.

Әдәбијјат нәзәријјәси: Сатира вә јумор һаггында верилмиш билијин системә салынмасы. Јазычы үслубу һаггында мә'лумат. Әдәбијјат вә инҹәсәнәтдә комизм вә фачиәвилик. 1 саат.

Синифдәнхариҹ оху: Ҹ. Мәммәдгулузадә, «Дәли јығынҹағы», «Анамын китабы» әсәрләри, һекајә вә фелјетонлары.

5. М. Ә. Сабир: һәјаты вә јарадыҹылығы (12 саат). Гејд: М. Ә. Сабирин јарадыҹылығына верилән вахтын галан 8 сааты IV рүбдә кечиләҹәкдир.

а) М. Ә. Сабирин һәјаты, дөврү вә иҹтимаи мүһити. 1 саат.

б) М. Ә. Сабирин јарадыҹылығы. «Бол-болган [illegible]лар» фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси. 1 саат.

г) «Бејнәлмиләл» ше'ринин охунмасы, мәзмуну үзәриндә иш. Фономүнтәхәбат материалынын динләнилмәси. 1 саат.

ғ) «Бејнәлмиләл» ше'ринин тәһлили. Азадлыг, демократија, халглар достлуғу, фикир, сөз, һүгуг азадлығы уғрунда мүбаризә идејалары. 1 саат.

6. Рабитәли нитг инкишафы. «Өлүләр» әсәриндә ҹәмијјәтдәки һәр чүр мә'нәви дурғунлуға, мөвһумата, фанатизмә, керилијә гаршы нифрәтин ифадәси: «Өлүләр» комедијасында гадын һүгугсузлуғу», «Искәндәр вә Шејх Нәсруллаһ сурәтләринин мүгајисәси» вә «Дәрдә бах, мәлләтә бах, зилләтә бах, «Өлүләрдән» алдыр фејз адамлар» мөвзуларындан бири үзрә иншa. 2 саат.

7. Совет әдәбијјаты һаггында сөһбәтләр. 2 саат.

а) Сон дөвр Азәрбајҹан драматуркијасында мүасирләримизин сурәти: И. Әфәндијев «Сән һәмишә мәнимләсән». Б. Ваһабзадә «Јағышдан сонра» әсәрләри үзрә. 1 саат. б) Н. Хәзри «Әкс-сәда». И. Гасымов «Нағыл башлананда» әсәрләри үзрә. 1 саат.

8. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән билијин системә салынмасы вә рүблүк тәкрар. 1 саат.

X СИНИФ

(һәфтәдә 3 саат, ҹәми 31 саат)

1. С. Вурғун. «Вагиф», «Муған», «Зәнҹинин арзулары». (12 саат.)

а) С. Вурғунун һәјаты, дөврү, сосиал мүһити һаггында үмуми мә'лумат. «Нә јахшы ки, дүнјада Сәмәд Вурғун вармыш» сәнәдли филминин нүмајиши. 1 саат. б) С. Вурғунун јарадыҹылығы. Лирикасы, поемалары. «Сәмәд Вурғун» комплект вал јазысынын динләнилмәси. 1 саат. в) «Вагиф» пјесинин I—III пәрдәләринин мәзмунуну өјрәнмәк үзрә иш. Әсәрин роллар үзрә охусу: идејанын мүәјјәнләшдирилмәси. 1 саат. г) «Вагиф пјесинин III—IV пәрдәләри үзәриндә иш. Пјесин бүтөвлүкдә мәзмунуну мәнимсәтмәк үзрә иш. 1 саат. ғ) «Вагиф» драмынын тәһлили. Пјесдә XVIII әсрдә Азәрбајҹанда баш верән мүһүм сосиал-сијаси һадисәләрин тәсвири. Вагиф шаир, дипломат, халг гәһрәманы кими. 1 саат. д) «Вагиф» пјесинин тәһлили. Драмда хариҹи ишғалчылара гаршы мүбаризәнин ин'икасы. Ибраһим хан вә Гаҹар сурәтләринин сәҹијјәси. Әсәрдә халглар достлуғу идејасы. 1 саат.

Scanned with ACE Scanner

композисијасы,
е) «Вагиф» пјесинин бәдии хүсусијјәтләри:
Ев иншасы:
дили, көмәкчи образларынын долғунлуғу.
«Вагиф пјесиндә муғајисәли сәчијјәси».
«Вагиф вә Гачар сурәтләринин мәзмунуну өјрәнмәк үзрә
1 саат. э) «Муған» поемасынын «Шаир, нә тез гочалдын, сән» ше'-
ири. Фономүнтәхәбатдан мәзмунунун мәнимсәдил-
ринин динләнилмәси. Парчаларын поемасынын тәһлили.
мәси үзрә иш. 1 саат. ж) «Муған» тәрәнну-
Әсәрдә әмәк адамларынын, гуруҹулуг ишләринин ифадәси.
мү. Әмәк вә вәтән мәһәббәтинин поемада бәдии
Сарван вә Манја сурәтләри. 1 саат. з) «Зәнҹинин арзулары»
поемасынын мәзмунуну мәнимсәтмәк үзрә иш. Әсәрин бү-
төвлүкдә охунмасы. 1 саат. и) Поеманын тәһлили. Әсәрин
јаранма сәбәбләри. Зәнҹи рәссам азадлыг уғрунда мүбари-
зә апаран адамларын үмумиләшдирилмиш сурәти кими.
Поемада сијаси кәскинлик вә империализмин ифшасы.
1 саат. ј) С. Вурғунун Азәрбајҹан вә дүнја әдәбијјатында
тутдуғу мөвге.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Тарихи драм һаггында
мә'луматы дәринләшдирмәк. Поема һаггында верилмиш би-
лијин кенишләндирилмәси, һадисәләрин епик-лирик тәсви-
ри. 1 саат.

Синифдәнхариҹ оху: С. Вурғун. Әсәрләри, 6 ҹилддә.

Синифдәнхариҹ иш: «Ајкүн», «Једди оғул истә-
рәм» бәдии филмләринә бахыш.

2. Рабитәли нитгин инкишафы. «Вагиф» пје-
синдә хариҹи ишғалчылара гаршы халг күтләләринин бирҝә
мүбаризәсинин тәсвири, «Вагиф» әсәриндә халглар достлу-
ғу, «Вагиф» драмындакы Вагиф шаир, дипломат вә гәһрә-
ман вәтәнпәрвәр кими вә «Бу дағлар гојнунда аслан јатмыш-
дыр», «Бурда Короғлулар ат ојнатмышдыр» мөвзуларындан
бири үзрә вариантларла инша. 2 саат.

Фәнләрарасы әлагә. **Тарих.** Совет Иттифагынын
Бөјүк Вәтән мүһарибәси, Азәрбајҹан зәһмәткешләринин
халг тәсәррүфатынын бәрпа вә инкишаф етдирмәк уғрунда
мүбаризәси. (X синиф).

3. С. Рәһимов. «Меһман». (6 саат.)

а) С. Рәһимовун һәјаты вә јарадыҹылығы һаггында
үмуми мә'лумат. «С. Рәһимовун хатирәләри» фономүнтәхә-
бат материалынын динләнилмәси. 1 саат. б) С. Рәһимовун
роман вә повестләри («Шамо», «Сачлы», «Ајналы») 1 саат.

в) «Меһман» повестинин мәзмунуну өјрәнмәк үзрә иш.
Әсәрдән бир парчанын фономүнтәхәбат материалларынын
динләнилмәси. 2 саат. г) Повестин тәһлили: әсәрин әсас
сурәтләри; Меһманын симасында әсл совет адамына хас
олан дүзкүнлүјүн, мә'нәви тәмизлијин тәблиғи. 1 саат.
г) «Меһман» повестиндәки мәнфи типләр галерејасы: Ками-
лов, Муртузов, Галошлу вә Зәрринтач сурәтләринин сәчиј-
јәси. Мә'нәви ҹәһәтдән тәмиз совет адамлары: професор
Мәликзадә, Дилкушә, Хатун хала, Мәликә ханым, Ваһидов,
Ҹабиров сурәтләри.

Әдәбијјат нәзәријјәси: Јазычынын тәһкијә ди-
ли, фәрди үслуб. 1 саат.

4. М. Һүсејн. «Абшерон» романы. (6 саат).

а) М. Һүсејнин һәјаты һаггында үмуми мә'лумат. 1 саат.
б) М. Һүсејнин јарадыҹылығы: роман вә повестләри. 1 саат.
в) «Абшерон» романынын мәзмунуну өјрәнмәк үзрә иш. Әсәр-
дән верилмиш парчанын I һиссәсинин мәзмунунун мәнимсә-
дилмәси. 1 саат. г) «Абшерон» романынын мәзмунуну өјрән-
мәк үзрә иш. Әсәрин јердә галан һиссәләринин мәзмунунун
мәнимсәдилмәси. 1 саат. ғ) «Абшерон» романынын тәһлили.
Әсәрдә нефт јатагларынын истисмары уғрунда кедән мүба-
ризәнин ин'икасы. 1 саат. д) «Абшерон» романынын тәһли-
ли. Кәнҹ нефтчи кадрларынын јетишмәсиндә јашлы, тәҹрү-
бәли нәслин гајғысы. Уста Рамазан вә Таһир образлары.

Әдәбијјат нәзәријјәси: һекајә, повест, роман
епик жанрын нөвләри кими. Совет әдәбијјатында мүсбәт
гәһрәман. 1 саат.

Синифдәнхариҹ оху үчүн: М. Һүсејн «Гара
дашлар».

Фәнләрарасы әлагә: **Тарих.** Совет Иттифагынын
Бөјүк Вәтән мүһарибәси. Азәрбајҹан зәһмәткешләринин
халг тәсәррүфатыны бәрпа вә инкишаф етдирмәк уғрунда
мүбаризәси. Илк дәниз нефт мә'дәнләри. (X синиф)

7. Јохлама инша: «С. Рәһимовун «Меһман» повес-
тиндә Меһманын симасында әсл совет адамына хас олан

Scanned with ACE Scanner

дузкунлуіүн, мә'нэви тәмизлијин тәблиғи, «Муған» поемасында гуручулуг ишләринин, әмәк адамларынын тәрәннүмү», «Зәнчинин арзулары» поемасындакы зәнчи рәссам азадлыг угрунда мүбаризә апаран адамларын үмумиләшмиш сурәти кими».

«Азадлыг истәсә торпаг бир анлыг,
Гој гылынч гуршасын һәр гәһрәманлыг».

мөвзуларында вариантлар үзрә инша. 2 саат.

8. 1950—1970-чи илләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты. (4 саат.) а) 1950—1970-чи илләрдә ше'р саһәсиндә нәзәрә чарпан инкишаф: О. Сарывәлли, Н. Хәзри, Б. Ваһабзадә вә Һ. Һүсејнзадәнин әсәрләри үзрә. 1 саат. б) 1950—1970-чи илләрдә мараг доғуран нәср әсәрләри: М. Һүсејн «Гара дашлар», И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјли «Узаг саһилләрдә», И. Гасымов «Инсан мәскән салыр», Ә. Вәлијев «Будағын хатирәләри», И. Әфәндијев «Дағлар архасында үч дост», Ә. Әбүлһәсән «Достлуг галасы» вә с... 1 саат. в) 1950—1970-чи илләрдә драматуркијада јени мәрһәлә: И. Әфәндијев «Баһар сулары», Ә. Мәммәдханлы «Ширван көзәли», М. Һүсејн «Алов»—1 саат. г) Мүасир дөвр әдәбијјатында Ленин сурәти. 1 саат.

Ариф ИБРАҺИМОВ,
Бакы шәһәри Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун методисти.

XXI РЕСПУБЛИКА ПЕДАГОЖИ МҮҺАЗИРӘЛӘРИ

Мәктәб вә мүәллимләрин габагчыл иш тәчрүбәсини јајмагда педагожи мүһазирәләр бүтүн өлкәмиздә вахташыры ән'әнәви бир тәдбирә чеврилмишдир. Бу илин мај ајында Бакыда «Шакирдләрин тә'лим вә тәрбијәси методларынын тәкмилләшдирилмәси» мөвзусунда кечирилмиш XXI Республика педагожи мүһазирәләри дә һәмин тәдбирин мәгсәдјөнлү давамы кими тәшкил олунмушду.

Мүәллимләрин бу бөјүк мәчлиси үч күн давам етмиш вә фәраһлы мүвәффәгијјәтләрлә баша чатмышдыр. Јүксәк мүвәффәгијјәтин рәһни һәр шејдән әввәл онунла әлагәдар олмушдур ки, тәшкилат комитәси мүһазирәләрә һәлә кечән илдән чидди һазырлыг иши апармыш, бир сыра планлы тәдбирләрин һәјата кечирилмәсинә хүсуси диггәт јетирмишдир; беләки, мүһазирәләрин нүмунәви тематикасы һазырланмыш, бүтүн шәһәр вә рајонларда јерли әһәмијјәтли педагожи мүһазирәләр кечирилмәси тәшкил олунмуш, һәмин мүһазирәләрдән ән јахшылары сечилиб республика педагожи мүһазирәләри үчүн һазырланмышдыр.

Республика педагожи мүһазирәләринин пленар ичласында Азәрбајчан ССР Маариф назири **Е. М. Гафарова** «Мәктәбдә тә'лим вә тәрбијә методларыны тәкмилләшдирмәли, онлары Сов.ИКП-нин XXVI гурултајынын тәләбләринә ујғунлашдырмалы» мөвзусунда, Азәрбајчан ССР Техники Пешә Комитәсинин сәдри **Т. Һ. Аллаһвердијев** «Азәрбајчан ССР техники пешә тәһсили тәдрис мүәссисәләриндә тәдрис-тәрбијә просесинин методик чәһәтдән тәчһизи вә бу ишин тәкмилләшдирилмәси үзрә тәдбирләр» мөвзусунда, Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин директору **З. И. Гаралов** «Тә'лим вә тәрбијә методларынын тәтбиги үзрә иш тәчрүбәси вә бу тәчрүбәнин тәкмилләшдирилмәси јоллары» мөвзусунда, Азәрбајчан ММТИ-нин директору **М. Мусајев** исә «Габагчыл тәчрүбәнин өјрәдилмәси вә јајылмасы» мөвзусунда мә'рузә илә чыхыш етмишдир.

Пленар ичласдан сонра 14 бөлмәдә 500-дән артыг мүәллим өз иш тәчрүбәсинә даир мә'рузә илә чыхыш етмишдир.

Scanned with ACE Scanner

Азәрбајҹан дилинин тәдриси методикасы бөлмәсинин ишинә педагожи елмләр доктору, профессор **Ә. Әфәндизадә** рәһбәрлик етмишдир. Һәмин бөлмәдә Ағдаш рајону, Шәмсабад кәнд орта мәктәбинин мүәллими **А. Рәһимова** «Азәрбајчан дили дәрсләриндә әмәк тәрбијәси»; Сумгајыт шәһәри 5 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими **Г. Меһдијева** «Азәрбајчан дили дәрсләриндә тә'лимин техники васитәләри комплексиндән истифадәнин үстүнлүкләри»; Гусар рајону, Аварап кәнд мәктәбинин мүәллими **Һ. Мәммәдов** «Информасијаларын сыхлашдырылмасы тә'лим-тәрбијә просесинин оптималлашдырылмасынын јолларындан бири кими»; Шәки рајону, Охуд кәнд орта мәктәбинин мүәллими **Н. Һүммәтов** «Инша јазылар шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсинин васитәләриндән бири кими»; Лерик рајону, Анзолу кәнд сәккизиллик мәктәбинин мүәллими **Б. Асланов** «Азәрбајчан дили дәрсләриндә совет вәтәнпәрвәрлији тәрбијәси»; Гах рајону, Ләкит кәнд орта мәктәбинин мүәллими **А. Әфәндијева** «Азәрбајчан дили дәрсләриндә үслуби чалышмаларын апарылмасы тәчрүбәсиндән»; Бакы шәһәри 135 нөмрәли мәктәбин мүәллими **Ч. Әлијева** «Азәрбајчан дили дәрсләриндә фразеоложи бирләшмәләр үзәриндә ишин апарылмасы тәчрүбәсиндән»; Ағдаш рајону, Јухары Ләки кәнд сәккизиллик мәктәбинин мүәллими **Е. Һачыјева** «Азәрбајчан дили дәрсләриндә изаһлы-иллүстратив методлардан истифадә»; Исмајыллы рајону, Ханкәнд орта мәктәбинин мүәллими **К. Вејсәлов** «IV—VIII синифләрдә Азәрбајчан дилинин әдәбијјатла әлагәли тәдриси»; Чәлилабад рајону, Пришиб гәсәбә 2 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими **Х. Кәримов** «Азәрбајчан дили үзрә перфокартларын һазырланмасы тәчрүбәсиндән»; Бакы, 179 №-ли мәктәбин мүәллими **В. Гурбанов** «Сөз бирләшмәләри тәдриси методикасынын тәкмилләшдирилмәси мәсәләләри»; Ағдам РХМШ-нин методисти **П. Әләкбәрова** «Јарадычы јазыларын апарылмасы тәчрүбәсиндән»; ДГМВ, Мартуни рајону, Куропаткин кәнд орта мәктәбинин мүәллими **Ш. Һүсејнов** «Омонимлијин өјрәнилмәсиндә дидактик имканлар һаггында» мөвзуларында мүһазирә охумушлар.

Әдәбијјатын тәдриси методикасы бөлмәсинин ишинә педагожи елмләр доктору **Ш. Микајылов** рәһбәрлик етмишдир. Бу бөлмәнин јығынчагларында Зәнкилан рајону, Минчиван гәсәбә орта мәктәбинин мүәллими **И. Һачыјев** «VIII—X синифләрдә монографик мөвзуларын тәдриси тәчрүбәсиндән»; Хачмаз шәһәр 6 нөмрәли мәктәбин мүәллими **З. Мәммәдова** «Әдәбијјат дәрсләриндә проблемли тә'лимдән истифадә тәчрүбәсиндән»; Дәвәчи рајону, Сијәзән шәһәр 3 нөмрәли орта мәктәбини мүәллими **И. Гафарова** «Әдәбијјат дәрсләриндә фәндахили, фәнләрарасы әлагәни нечә јарадырам»; Јевлах рајону, Ханабад кәнд мәктәбинин мүәллими **З. Гасымов** вә Саатлы шәһәр орта мәктәбинин мүәллими **А. Әлијев** «Әдәбијјат дәрсләриндә бәдии әсәрин жанр хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы»; Лачын рајону Һочаз мәктәбинин мүәллими **З. Шамилов** «Әдәбијјатдан синифдәнхарич тәдбирләри нечә кечирирәм»; Ордубад шәһәр, С. Вурғун адына орта мәктәбин мүәллими **Н. Бағыров** «Әдәби-бәдии әсәрләрин шакирдләр тәрәфиндән даһа дәриндән гавранылмасынын тәшкили тәчрүбәсиндән»; Нахчыван 5 нөмрәли мәктәбинин мүәллими **Е. Бәкташи** «Гираәт дәрсләриндә идракы, инкишафетдиричи вә тәрбијәедичи сәмәрәсинин јүксәлдилмәси јоллары»; Көјчај рајону Улашлы-Шыхлы кәнд орта мәктәбинин мүәллими **Ә. Әлијев** «Орта мәктәбдә ашыг ше'ринин тәдриси просесиндә бәдии сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин өјрәдилмәси вә онун бәдии-естетик идраки әһәмијјәти»; Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси **А. Бәкирова** «Әдәбијјат дәрсләриндә мусиги әсәрләриндән истифадә имканлары»; Ағдам рајону Кәнкәрли кәнд орта мәктәбинин мүәллими **В. Гәһрәманова** «Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин мүталиә габилијјәтинин формалашдырылмасы јоллары»; Ағсу рајону, Калва кәнд орта мәктәбинин мүәллими **Г. Имамәлијев** «Әдәбијјатын тәдриси просесиндә коммунист тәрбијәсинин ашыланмасында јерли материаллардан истифадә»; Дашкәсән шәһәр 2 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими **Д. Маһмудова** вә Саатлы рајону С. Вурғун адына орта мәктәбин мүәллими **С. Тағыјев** «Синифдәнхарич гираәтин тә'лим-тәрбијә әһәмијјәти, онун тәшкилинин форма вә јоллары»; Бакы, 126 нөмрәли мәктәбин мүәллими **С. Рүстәмова** вә Исмајыллы рајону, 1 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими **Ф. Рүстәмова** «Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин фәал һәјат мөвгејинә һазырланмасы имканлары»; Кировабад 5 нөмрәли мәктәбин мүәллими **Ф. Дәмирчијева** «Тә'лимин тәрбијәедичи тә'сирини күчләндирмәк мәгсәдилә јарадычы тапшырыглардан истифадә тәчрүбәсиндән»; Исмајыллы рајону, Бујнуз кәнд орта мәктәбинин мүәллими **М. Мәһәррәмов** «Әдәби-бәдии әсәрләр үзәриндә шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкили»; Салјан рајону, Хыдыр-

лы кәнд орта мәктәбинин мүәллими **Б. Һәсәнова** «Шакирд-
ләрин синифдәнхарич охусунун сәмәрәли тәшкили тәчрүбә-
синдән»; Губадлы рајону, Фәрчан кәнд орта мәктәбинин
мүәллими **С. Севдималыјев** «Әдәби-бәдии әсәрләрин тәдри-
си просесиндә шакирдләрә халглар достлуғу вә бејнәлми-
ләлчилик идејаларынын ашыланмасы»; Губа рајону Зәрда-
би кәнд орта мәктәбинин мүәллими **Һ. Мәммәдов** «Классик
лириканын мәнимсәдилмәсинин әсас принсипләри»; Кирова-
бад 5 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими **М. Исмајылова**
«Әдәбијјат дәрсләриндә әхлаги тә'сир көстәрмәјин јолла-
ры»; Лачын рајону, Мығыдәрә кәнд орта мәктәбинин мүәл-
лими **Ш. Исмајылов** «Әдәбијјат фәннинин тәдриси просе-
синдә шакирдләрин атеизм тәрбијәси»; Фүзули рајону, Ке-
чәкөзлү кәнд орта мәктәбинин мүәллими **М. Гасымов** «Тә'-
лим үсулларынын тәкмилләшдирилмәси вә әдәбијјатын тәд-
рисиндә шакирдләрин мә'нәви тәрбијәси»; Зәнкилан рајону,
Алыбәјли кәнд орта мәктәбинин мүәллими **М. Һүсејнов**
«Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин мә'нәви идеалларыны
даһа да тәкмилләшдирмәк тәчрүбәсиндән»; Шамхор рајону, 4
нөмрәли орта мәктәбин мүәллими **Р. Әлигулијева** «Әдәбиј-
јат дәрсләриндә Л. И. Брежневин «Кичик торпаг», «Дирчә-
лиш», «Хам торпаг» китабларындан истифадә шакирдләрин
идеја-сијаси тәрбијәсинин мүһүм васитәси кими», Ағчабәди-
дән **Ә. Һүсејнов** «Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин фәал
һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы тәчрүбәсиндән»; Әли
Бајрамлыдан **Ч. Мәммәдов** «Әдәбијјат дәрсләриндә шакирд-
ләрин тәрбијәсинә комплекс јанашма шәхсијјәтин форма-
лашмасынын мүһүм васитәси кими»; Көјчајдан **И. Пәнаһов**
«Сијаси мәзмунлу лирик әсәрләрин шакирдләрин коммунист
дүнјакөрүшүнүн формалашмасында ролу»; Исмајыллыдан
М. Рзајев «Бәдии әсәрләрин тәһлили просесиндә мүхтәлиф
тә'лим методларындан истифадә тәчрүбәсиндән»; Күрдә-
мирдән **Ә. Исајев** «Әдәбијјат дәрсләринин доғма дијарын
тарихи илә әлагәләндирилмәси тәчрүбәсиндән» мөвзуларын-
да мүһазирәләр охумушлар.

Һәр ики бөлмәдә охунмуш мүһазирәләр әтрафлы мүза-
кирә олунмуш вә онлардан бир нечәси 1982-чи илдә кечири-
ләчәк Үмумиттифаг педагожи мүһазирәләринә тәгдим олун-
мага лајиг көрүлмүшдүр.

Ч. ӘЛИЈЕВА.

«Низами һаггында јалныз буну демәк олар ки, онун јарадычылығы бизим үчүн һеч чүрә изаһ едилә билмәјән бир мө'чүзәдир; һәр бир фикир онун гәләминә өз поетик вә бәдии ифадә формасында һазыр кәлмишдир. Һәр һалда дүнја әдәбијјатында белә бир һадисәјә јанашы гојмаг үчүн икинчи бир инсан тапмагда мән чәтинлик чәкирәм. Низами үчүн һеч бир мигјас јохдур, ону јалныз өз мигјасы вә өз јарадычылыг ме'јары илә өлчмәк олар».

Ј. Е. БЕРТЕЛС.

«...Бәшәријјәт тарихиндә вә бүтүн дүнјада һәлә индијә гәдәр Низамијә бәрабәр башга бир шаир јаранмамышдыр».

Ј. Н. МАРР.

«...Низами сәнәти о гәдәр әзәмәтли вә чәкилидир ки, ону өлчмәк үчүн көјләр гәдәр бөјүк тәрәзи, јер күрәси кими ири өлчү ваһиди лазымдыр».

ӘЛИШИР НӘВАИ.

«...һәм мәзмун көзәллијинә, һәм дә ифадә көзәллијинә малик олан нәзм (Фирдовсинин «Шаһнамә»си, **Низаминин «Хәмсә»си** вә Һафизин «Диван»ы кими) нәш'ә артырычы вә һәјәчанландырычы олуб, һәр кәс тәрәфиндән бәјәнилмишдир. Белә нәзм саһибләрини пејғәмбәрләрә бәрабәр тутмаг олар; чүнки онлар бәшәр нөвүнүн фөвгүндә олуб, философанә хәјал вә илһам саһибләридир».

МИРЗӘ ФӘТӘЛИ АХУНДОВ.

«Шејх Низами бөјүк шаирләрдән бириси олуб онун кими фәсиһ, рәвантәб вә ширин-зәбан шаир дүнја үзүнә аз кәлибдир. Һеч бир шаир оләтафәт вә зәрифликдә сөз демәјибдир. Онун чүмләјә мәшһур олан «Хәмсә»си ки, она «Пәнч-кәнч» дәхи дејилир, бимисл вә бинәзир әсәрләрдир ки, һәгигәтдә хәзинә малыдыр».

ФИРУДИН БӘЈ КӨЧӘРЛИ.

«...Низами доғма Азәрбајчан шаиридир вә Азәрбајчан гануни олараг онунла фәхр едә биләр; ...анчаг о һәм дә дүнја әдәбијјатынын ифтихары вә бәзәјидир».

А. КРЫМСКИ.

Scanned with ACE Scanner

25 гəпик 76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 3

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1981

Scanned with ACE Scanner